

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Operatie geslaagd, patiënt overleden? Over het kleinste-afstandmodel ter verklaring van stemgedrag
Holsteyn, J.J.M. van

Citation

Holsteyn, J. J. M. van. (1989). Operatie geslaagd, patiënt overleden? Over het kleinste-afstandmodel ter verklaring van stemgedrag. *Acta Politica*, 24: 1989(2), 129-170. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449705>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449705>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Acta Politica tijdschrift voor politicologie

Kernredactie

Prof. dr. R.B. Andeweg, dr. C. van der Eijk, drs. W. Hout, drs. K. Koch (secretaris), dr. Percy B. Lehning, dr. R.H. Lieshout.

Redactieraad

Jhr. dr. G. van Benthem van den Berg, drs. H.W. Blom, prof. dr. H.R. van Gunsteren, prof. dr. A. Hoogerwerf, dr. C.P. Middendorp, prof. dr. J. van Putten, prof. dr. U. Rosenthal, drs. O. Schmidt, prof. mr. dr. I.Th.M. Snellen, prof. dr. J.J.A. Thomassen.

Bijdragen

en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de redactiesecretaris, drs. K. Koch, p.a. Erasmus Universiteit F2-54, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam; de kopij dient persklaar te worden ingezonden, in zesvoud en in machineschrift.

Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekenredacteur, dr. R.H. Lieshout, Universiteit Twente, Postbus 217, 7500 AE Enschede; terugzending van ongevroagde recensie-exemplaren kan niet plaatsvinden.

Administratie

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgever, Boompers boeken- en tijdschriftuitgeverij bv, Postbus 58, 7940 AB Meppel (05220-54306); postrekening 2756509.

Acta Politica verschijnt driemaandelijks; de abonnementsprijs bedraagt f 93,-, voor instellingen f 141,-, voor studenten f 75,50 (maximaal gedurende vier achtereenvolgende jaren). Abonnementen kunnen wel tussentijds ingaan maar niet tussentijds beëindigd worden.

Opzeggingen ten minste één maand voor het einde van de jaargang. Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn.

Advertentietarieven: 1/1 pagina f 440,-; 1/2 pagina f 260,-.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso.

Operatie geslaagd, patiënt overleden?

Over het kleinste-afstandmodel ter verklaring van stemgedrag

J.J.M. van Holsteyn

Inleiding

't Is een kwestie van instelling. Een optimist zal tevreden zijn met de verklaring van het stemgedrag bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1986, daar deze voldeed voor een meerderheid der kiezers. Een pessimist daarentegen zal wijzen op de grote minderheid waarvan het stemgedrag niet werd verklaard, terwijl toch een combinatie van perspectieven met een groot aantal verklarende factoren werd gebruikt.¹ Beiden hebben gelijk – het gaat om één en dezelfde medaille met twee verschillende zijden – en het meningsverschil zal moeilijk oplosbaar zijn.

In de eerste twee naoorlogse decennia zou het meningsverschil vermoedelijk in het voordeel van de optimist zijn beslecht. In de verzuilde samenleving volgde het stemgedrag voor een groot deel van het electoraat dezelfde, religieuze en (in de tweede plaats) sociaal-economische scheidslijnen als vele andere maatschappelijke gedragingen. Op basis van een eenvoudig 'verzuilingsmodel', gebruik makend van kennis van de kerkelijke gezindte, het kerkbezoek en de sociale klasse, kon de partijvoorkeur van 72 procent van de kiezers in 1956 worden verklaard en het stemgedrag kon worden gezien als '(...) een vrijwel foutloos produkt van de verzuilingsmatrijs'.² Dat de mate van verzuiling van de Nederlandse samenleving in en na de jaren zestig sterk is afgenomen behoeft (hier) geen nader betoog. Het op de verzuiling gebaseerde verklaringsmodel van het stemgedrag heeft uiteraard eveneens aan kracht ingeboet.³ Een waardig opvolger van dit model heeft zich echter tot op heden niet aangediend.

Een verklaringsmodel dat aanspraak lijkt te kunnen maken op het opvolgerschap van het verzuilingsmodel is het door Van der Eijk en Niemöller uitgewerkte downsiaanse model van rationeel stemgedrag, waarvan de kern wordt gevormd door het idee dat kiezers zowel als politieke partijen een eigen plaats innemen op eenzelfde ruimtelijke ('spatial' – ik geef de vertaling 'ruimtelijk' graag voor een betere), ideologische dimen-

sie.⁴ Zij stellen dat in 1981 niet minder dan 60 procent van de kiezers zich gedraagt volgens de op het model gebaseerde kleinste-afstandhypothese⁵, terwijl veranderingen van stemgedrag op basis van dit model uitstekend – en theoretisch beter gefundeerd dan in andere modellen – kunnen worden beschreven en begrepen. Hoopvolle conclusies, die echter berusten op een analyse van gegevens (te weten 'recall data') die eigenlijk voor de toetsing van de geformuleerde hypothesen minder geschikt zijn. Terecht wordt dan ook door Van der Eijk en Niemöller opgemerkt dat zij '(...) handicapped by a serious paucity of relevant data'⁶ zijn en dat slechts een "second best" analysis⁷ kan worden uitgevoerd. Paneldata betrekking hebbend op meerdere Tweede Kamer-verkiezingen ontbraken ten tijde van hun analyse. Op dit moment zijn dergelijke data wel beschikbaar⁸, en in het navolgende zal een gedeelte van de door Van der Eijk en Niemöller gepresenteerde analyse worden gerepliceerd (en waar nodig en mogelijk aangevuld): in welke mate kan het stemgedrag van de kiezers worden verklaard op basis van de kleinste-afstandhypothese, en in hoeverre is de afstandreductiehypothese van belang bij de verklaring van veranderingen in stemgedrag?

Allereerst zal kort worden ingegaan op de in dit kader relevante ideeën van Downs en op de uitwerking ervan door Van der Eijk en Niemöller.⁹ Vervolgens zullen enkele assumpties worden bekeken, waarna de beantwoording van de kernvragen een aanvang zal nemen.

De rationele kiezer

De titel *An Economic Theory of Democracy*¹⁰ geeft aan dat het Downs te doen is om een democratietheorie, doch binnen dit kader ontwikkelt hij voor een verklaringsmodel van stemgedrag relevante gedachten. Van primair belang is de aanname dat kiezers¹¹ zich rationeel gedragen. Onder rationeel gedrag wordt instrumenteel gedrag verstaan gericht op het bereiken van politieke en/of economische doelen.¹² Het begrip 'rationeel' is in deze context een neutrale, niet-normatieve beschrijving en wordt slechts gebruikt om gedrag gericht op politieke en/of economische doelen te onderscheiden van andere, per definitie niet-rationele vormen van gedrag.¹³

De partijkeuze van de rationele kiezer wordt voorafgegaan door een vergelijkend warenonderzoek van het aanbod van partijen om te bepalen welke partij de hoogste opbrengst kan leveren. De rationele kiezer poogt de onzekerheid te beperken door een kostenbesparend en tegelijkertijd voldoende informatie verschaffend criterium te gebruiken om tot een keuze te komen. Het uitgangspunt hierbij vormt het eigen, op korte ter-

mijn stabiele beeld van een goede samenleving.¹⁴

In hun strijd om de macht hebben de politieke partijen, evenals de kiezers rationele actoren, weet van het feit dat de kiezers niet volledig op de hoogte (kunnen) zijn van alle informatie. Op deze onzekerheid wordt ingespeeld door het ontwerpen en aan de kiezers presenteren van een ideologie, een verbale schets van de goede samenleving en van de middelen om die te bereiken.¹⁵ Bij de ideologieën van partijen gaat het overigens bovenal om een wapen in de strijd om de kiezersgunst.¹⁶ Met de partij-ideologieën krijgt de rationele kiezer de kaarten in handen om te kiezen op een informatieve en kostenbesparende wijze: '(...) he compares ideologies and supports the one most like his own'.¹⁷ Voor de bruikbaarheid van het ideologische criterium is het dus van belang dat partij-ideologieën zowel onderling als met de eigen ideologie van de rationele kiezer vergelijkbaar zijn. Op dit punt suggereert Downs een 'ruimtelijk model', waarin kiezers en partijen hun plaats innemen. Downs gaat uit van een sociaal-economische links-rechtsdimensie, waarbij met name van belang is dat er sprake is van een voor het gehele electoraat overeenkomstige ordening van de partijen op deze dimensie.¹⁸

De rationele kiezer kan zo makkelijker tot de partijkeuze komen. Hij vergelijkt (zijn perceptie van) de ideologische partijposities met de eigen positie en stemt op de partij die op de kleinste afstand staat: de kleinste-afstandhypothese. En mocht eens om niet-ideologische, verkiezingsspecifieke redenen of per vergissing (ook rationele kiezers zijn niet onfeilbaar), gestemd worden op een politieke partij die zich niet op de kleinste afstand bevindt of mochten zich tussen verkiezingen ideologische ontwikkelingen voordoen, dan kan bij volgende verkiezingen de afstand tot de te kiezen partij worden verkleind en (weer) wel op de partij op de kleinste afstand worden gestemd: de afstandreductie-hypothese.

Van der Eijk en Niemöller besteden uitgebreid aandacht aan de vraag naar de hoeveelheid relevante dimensies, naar de aard van de dimensie(s) en naar de ordening van de partijen hierop.¹⁹ Een overzicht van de literatuur met betrekking tot de 'party space' in Nederland leidt niet onvermijdelijk tot een eenduidige conclusie. Een herinterpretatie ervan in het licht van de vraag of gesproken kan worden van een enkele cq. dominante links-rechtsdimensie vormt uiteindelijk wel de basis van de conclusie dat

'(...) only a left-right dimension is of dominant and universal significance in people's political cognitions and preferences in the Netherlands.'²⁰

Het vraagstuk van de dimensionaliteit krijgt eveneens ruime aandacht. De aanwezigheid van twee of meer (even) belangrijke dimensies zou niet de doodsteek betekenen voor het model, doch zou wel een veelheid van

complicaties meebrengen. Om een antwoord op de vraag naar het aantal dimensies en de ordening van de partijen erop te kunnen geven, voeren Van der Eijk en Niemöller een aantal analyses uit. Op basis daarvan wordt gesteld dat de Nederlandse kiezers niet alleen in staat zijn zichzelf en de politieke partijen te duiden in termen van links en rechts, maar dat het hierbij ook gaat om een eendimensionale links-rechtsschaal. Benadrukt wordt dat

'(...) the left-right dimension is of overwhelming significance (...), and that this dimension can be operationalized in a direct way, by requesting respondents to rate parties on a left-right scale. (...)

These conclusions render it possible to construct a left-right party space, and locate the parties in it.'²¹

Deze conclusies zijn niet onaangevochten gebleven. Zo werd onder andere opgemerkt dat de plaatsing op de links-rechtsschaal, en daarmee de afstand tussen zelfplaatsing van kiezers en partijplaatsingen, idiosyncratische elementen zou bevatten en dus minder bruikbaar zou zijn²², een stelling die vervolgens werd aangevochten door Van der Eijk en Niemöller.²³ Na het optrekken van polemische rookwolken is geen duidelijke 'winnaar' op het slagveld overgebleven, zodat het geschetste rationele verklaringsmodel van stemgedrag vooralsnog het voordeel van de twijfel dient te genieten. Immers, de volgende stelling mag dan nogal absoluut zijn geformuleerd, een kern van waarheid kan aanwezig zijn.

'Modellen waarin zowel partijen als kiezers in een gemeenschappelijke ruimte geplaatst kunnen worden zijn *onontbeerlijk* om het electorale onderzoek verder te ontwikkelen.'²⁴ (cursivering JvH)

Plaatsing op de links-rechtsschaal en stabiliteit van plaatsingen

Binnen het model van rationeel stemgedrag speelt het begrip (ideologische) afstand een centrale rol: de twee belangrijkste hypothesen handelen over kleinste afstand en afstandreductie. Voor het berekenen van een afstand zijn uiteraard twee punten nodig, en voor het gebruik van het begrip *kleinste* afstand zijn eigenlijk meer dan twee punten (is meer dan één afstand) nodig. Allereerst is het dan ook van belang dat kiezers in staat en bereid zijn zichzelf op een links-rechtsschaal te plaatsen, terwijl tevens twee of meer partijen worden geplaatst. Wordt aan deze voorwaarden niet voldaan, dan is toetsing van het model onmogelijk of, als niet meer dan één partij wordt geplaatst, zinloos.

Tabel 1: Percentage 'geen antwoord/weet niet' bij zelfplaatsing en plaatsing politieke partijen op (tienpunts) links-rechts schaal

	1981	1982	1986
Zelfplaatsing	5.2%	4.6%	2.3%
PvdA	6.6%	5.2%	4.1%
VVD	7.8%	7.6%	6.3%
D'66	8.5%	11.6%	11.6%
PPR	20.5%	18.5%	15.9%
CPN	11.8%	11.6%	10.2%
CDA	6.9%	6.4%	4.0%
DS'70	32.2%	32.4%	*
SGP	28.1%	27.6%	20.6%
PSP	21.1%	20.3%	16.5%
BP-RVP	29.7%	24.7%	*
GPV	25.7%	26.1%	18.0%
RPF	*	35.9%	27.5%
CP	*	36.2%	24.3%

N=655

N.B. Een * betekent in deze tabel en in volgende tabellen dat de vraag voor de desbetreffende partij niet gesteld is.

In tabel 1 staat vermeld welk percentage van de respondenten in de drie golven van het panel zichzelf respectievelijk de gevraagde politieke partij en *niet* wist te plaatsen. Een zeer klein deel der respondenten blijkt de zelfplaatsing niet te willen of te kunnen aangeven: één onmisbaar punt voor de afstandsrekening is voor vrijwel iedereen aanwezig. Ook tot het plaatsen van de partijen zijn de meeste respondenten bereid en in staat. Plaatsing van PvdA, CDA en VVD wordt door ongeveer 95 procent gedaan, terwijl een ruime meerderheid de overige, kleinere partijen weet te plaatsen. De grootste problemen leveren nieuwe partijen (RPF, CP) op en partijen die in 'verval' zijn (BP-RVP, DS'70), terwijl ook de SGP door relatief veel respondenten niet geplaatst wordt. Het totaalbeeld rechtvaardigt de conclusie, dat zelfplaatsing en plaatsing van partijen op een links-rechtsschaal voor de meeste respondenten nauwelijks problemen oplevert.

Zinvolle toetsing van het model is, zoals gezegd, alleen mogelijk als er meer dan één afstand bekend is en dus, naast de zelfplaatsing, een aantal politieke partijen wordt geplaatst (zie tabel 2).

Tabel 2: Plaatsing aantal partijen op links-rechtsschaal (door mensen die zichzelf wisten te plaatsen)

A. Van alle partijen			
	1981	1982	1986
alle partijen geplaatst	54.8	45.3	55.6
1 tm 3 niet geplaatst	26.6	29.3	28.9
4 tm 6 niet geplaatst	12.1	13.7	10.0
7 of meer niet geplaatst	6.5	11.8	5.5
	100%	100.1%	100%
N=	621	625	640
B. Van de grote partijen (PvdA, CDA, VVD, D'66)			
	1981	1982	1986
alle partijen geplaatst	91.9	89.6	88.4
1 partij niet geplaatst	4.2	6.2	7.0
2 partijen niet geplaatst	1.4	1.8	1.4
3 partijen niet geplaatst	.6	.8	1.6
4 partijen niet geplaatst	1.8	1.6	1.6
	99.9%	100%	100%
N=	621	625	640

N.B. In 1981 en 1986 werd de plaatsing van 11 politieke partijen gevraagd, in 1982 van 13 partijen.

In alle drie de jaren blijkt ongeveer de helft van de respondenten *alle* partijen te kunnen plaatsen²⁵; nog eens bijna 30 procent weet slechts een, twee of drie partijen niet te plaatsen. Een zeer kleine groep respondenten weet een meerderheid der partijen niet te plaatsen. Tevens blijkt dat het plaatsen van de grootste partijen geen problemen oplevert. Rond negentig procent weet in elk jaar de PvdA, het CDA, de VVD en D'66 te plaatsen op de links-rechtsschaal, en slechts een enkeling kan geen van deze vier partijen plaatsen.

Niet alleen moeten respondenten zichzelf en (een aantal) partijen kunnen plaatsen op de links-rechtsschaal, maar die plaatsingen dienen ook een zekere mate van stabiliteit te bezitten. Dit geldt met name voor de zelfplaatsing, waarbij het immers gaat om een indicatie c.q. operationalisatie van ideologie en, zoals Downs stelde, een ideologische positie zal op korte termijn en in normale omstandigheden stabiel zijn. Politieke partijen hoeven niet dezelfde mate van stabiliteit als de kiezers te vertonen, doch ook

voor hen geldt dat niet van de ene op de andere dag van ideologie veranderd kan worden: grote ideologische veranderingen in een kort tijdsbestek zouden afbreuk doen aan de geloofwaardigheid en de ideologie tot een krachteloos wapen in de verkiezingsstrijd maken.

Voor het aantonen van rationaliteit bij de partijkeuze is individuele ideologische stabiliteit een noodzakelijke voorwaarde. Het is mogelijk dat bij opeenvolgende verkiezingen een kiezer stemt op een partij op de kleinste ideologische afstand, en hierdoor zou de suggestie van rationeel stemgedrag worden gewekt. Als echter zou blijken dat er grote verschillen bestaan tussen de ideologische posities van dezelfde kiezer bij de twee verkiezingen, dan kan met recht aan de rationaliteit – of zelfs aan de aanwezigheid van enige ideologie en dus van de basis van het model – van het stemgedrag worden getwijfeld.²⁶

Bij ideologische stabiliteit gaat het veelal over stabiliteit op een hoger dan individueel niveau. Zo kan gesproken worden over het linkser worden van het electoraat of van een verrechtsing van een bepaalde partij. Veelal gaat het hierbij om *gemiddelde* plaatsingen (posities), om stabiliteit van het electoraat of het politieke systeem als geheel. Dat er sprake is van een grote mate van stabiliteit op *dit* niveau blijkt uit tabel 3, waarin de gemiddelde zelfplaatsingen en partijplaatsingen voor 1981, 1982 en 1986 zijn vermeld. Deze gemiddelden zijn berekend voor mensen die zichzelf en de respectie-

Tabel 3: Gemiddelde zelfplaatsingen en partijplaatsingen op links-rechtsschaal (geordend van links naar rechts, uitgaande van 1981), 1981-1986

	1981	1982	1986	N
CPN	1.6	1.5	1.5	507
PSP	2.2	2.1	2.3	425
PPR	2.7	2.6	2.7	429
PvdA	2.8	2.8	2.8	576
D'66	4.4	4.7	4.6	508
Zelfplaatsing	5.9	5.7	5.7	599
DS'70	6.1	5.8	*	350
CDA	7.7	7.6	7.4	574
BP-RVP	7.9	8.2	*	396
VVD	8.0	7.9	7.6	555
SGP	8.3	8.3	8.4	373
GPV	8.5	8.4	8.5	396
RPF	*	8.1	8.2	344
CP	*	7.2	7.1	344

velijke partijen driemaal (voor DS'70, BP-RVP, RPF en CP tweemaal) wisten te plaatsen.

Op het niveau van het systeem als geheel blijkt er een grote mate van stabiliteit te bestaan. De gemiddelde zelfplaatsing van de kiezers veranderde nauwelijks tussen 1981 en 1982 (.2 naar links) en was in 1986 gelijk aan die van 1982. Ook de gemiddelde plaatsing van de partijen vertoont een grote mate van stabiliteit. Bij de PvdA is zelfs sprake van een gelijke gemiddelde plaatsing voor alle drie de jaren. De grootste verschuiving vindt plaats bij de VVD, maar hier gaat het om niet meer dan .4 op een tienpuntsschaal in een periode van vijf jaar. Een gevolg van de stabiliteit van de partijplaatsingen is dat ook de rangorde van de politieke partijen op de links-rechtsschaal (vrijwel) gelijk is gebleven.

Hoe interessant gegevens over de gemiddelde plaatsingen ook mogen zijn, voor het model van rationeel stemgedrag zijn ze van secundair belang. Binnen dat model dient immers vooral gelet te worden op het individuele niveau. Stabiliteit, met name de ideologische stabiliteit van de kiezers zelf, is van groot belang, doch individuele stabiliteit kan niet worden afgeleid uit de stabiliteit op geaggregeerd niveau. En bij het kernbegrip afstand gaat het om de afstand zoals deze door de individuele kiezer wordt gezien.²⁷

Bij de individuele ideologische stabiliteit²⁸ (d.w.z. zelfplaatsing op een tienpunts links-rechtsschaal) dient allereerst gelet te worden op het voorkomen en de grootte van verschuivingen; de richting is van minder belang. Een groot deel der kiezers blijkt stabiel bij opeenvolgende verkiezingen (tabel 4). In 1982 plaatst 37 procent van de kiezers zich op dezelfde links-rechtspositie als in 1981, terwijl 39 procent slechts één plaats opschuift. In dit laatste geval kan nog van stabiliteit worden gesproken, alleen al omdat het mogelijk is dat de schaal te grof is en onvoldoende nuancering toelaat voor kiezers die menen een positie in te nemen tussen twee schaalposities. Als een kiezer meent 'eigenlijk' op 3.5 thuis te horen, kan de ene keer voor positie 3 en de andere keer voor positie 4 worden gekozen, zonder dat zich enige verandering heeft voorgedaan. Ook als deze mogelijkheid buiten beschouwing blijft, is het nog gerechtvaardigd een verschuiving van één positie op een tienpuntsschaal onder de noemer stabiliteit te brengen. Deze redenering volgend is in totaal tussen 1981 en 1982 76 procent van de kiezers ideologisch stabiel en tussen 1982 en 1986 78 procent. Een verschuiving van 3 of meer posities komt tussen 1981 en 1982 voor bij 11 procent van de kiezers en tussen 1982 en 1986 bij 14 procent. Hier kan moeilijker van stabiliteit worden gesproken²⁹, doch deze groep minder stabiele kiezers is klein en vormt geen wezenlijke bedreiging voor de aanname van individuele ideologische stabiliteit. Immers,

Tabel 4: Individuele ideologische stabiliteit

A. Verschuivingen op links-rechtsschaal (in absolute waarden)

verschuiving	totaal		
	1981-1982	1982-1986	1981-1982-1986
0	36.8	27.8	13.4
1	39.4	40.3	23.4
2	12.9	18.5	28.4
3	7.4	7.8	12.7
4	2.0	2.8	11.9
5	.7	1.5	4.0
6	.2	.7	3.5
7	.2	.2	1.3
8	.2	.3	.5
9+	.3	.2	1.1
	100.1%	100.1%	100.2%
N=	606	615	599

B. Eindresultaat 1981-1986 (uitgangspunt: 1981)

naar links	9	.2
	8	.2
	7	—
	6	.3
	5	.7
	4	2.7
	3	4.8
	2	12.7
	1	16.9
1986=1981	0	32.1
	1	15.9
	2	7.3
	3	2.7
	4	2.8
	5	.8
	6	—
	7	—
	8	—
naar rechts	9	—
		100.1%
N=		599
	gemiddeld:	.22 naar links

binnen het model gaat het om stabiliteit, en niet om een starheid die ideologische ontwikkelingen verbiedt.

De individuele stabiliteit blijkt te meer als gelet wordt op de verschuivingen die zich in totaal (in absolute waarden) hebben voorgedaan in de periode 1981, 1982, 1986. Ruim 13 procent van de kiezers plaatst zichzelf bij drie opeenvolgende verkiezingen op dezelfde links-rechtspositie. Als, de bovenstaande redenering volgend, ook totaalverschuivingen van een en twee posities nog stabiel worden geacht, dan is 65 procent van de kiezers ideologisch stabiel gedurende een periode van vijf jaar.

De redenering dat verschuivingen van één positie tot stabiliteit gerekend worden, vindt steun in de gegevens van het tweede deel van tabel 4, waar het eindresultaat staat van de verschuivingen in de periode 1981-1986. Uitgangspunt vormt de plaatsing van 1981.³⁰ In 1986 blijkt een derde deel der kiezers dezelfde positie in te nemen als in 1981. Aangezien 13 procent driemaal dezelfde positie innam, betekent dit dat ongeveer 20 procent na een uitstapje – gezien de overige gegevens waarschijnlijk een klein uitstapje – naar links of rechts in 1982 in 1986 is teruggekomen op de positie van 1981. Nog eens een derde deel der kiezers is één positie opgeschoven, terwijl de overige kiezers in deze periode een verdergaande ideologische ontwikkeling hebben doorgemaakt.

Niet alleen de zelfplaatsing van de kiezers is stabiel, in hun perceptie geldt dit ook voor de politieke partijen (zie tabel 5 voor de belangrijkste gegevens). Een ruime meerderheid acht in de periode 1981-1982 de partij-stabiel (verplaatsing 0 of 1), terwijl een kleine groep kiezers grote ideologische verschuivingen (verplaatsing 3 of meer) percipieert. Dit alles geldt ook voor 1982-1986, zij het dat, mogelijk door de langere tussentijd, de partijen over het geheel iets minder stabiel worden geacht. De minst stabiele partijen zijn de kleine, in verval zijnde partijen, terwijl de CPN ideologisch uitzonderlijk stabiel wordt geacht. Dit laatste heeft mede tot gevolg dat volgens bijna twee derde deel van de respondenten de positie van de CPN in 1986 gelijk is aan die van 1981. Voor de andere partijen is dit in mindere mate het geval, maar grote verschuivingen vinden volgens een ruime meerderheid niet plaats: ruim 60 procent is voor elke partij van mening dat niet meer dan één links-rechtspositie is opgeschoven gedurende vijf jaar.

Aan twee voorwaarden (voor de toetsing) van het verklingsmodel van rationeel stemgedrag blijkt voor de periode 1981-1986 voldaan te zijn. De respondenten zijn in staat zichzelf en een aantal partijen te plaatsen op een links-rechtsschaal, zodat het mogelijk is afstanden – ergo: de kleinste afstand – te berekenen. Er blijkt tevens een grote mate van stabiliteit te zijn bij de zelfplaatsing, terwijl ook de ideologische posities van de partijen in

Tabel 5: Stabiliteit van partijplaatsingen (in percentages)

	Verschuivingen op links-rechtsschaal						eindresultaat	
	1981-1982		1982-1986		1981-1986	1981-1986		
	0/1	3+	0/1	3+	0/1/2	0	± 1	
PvdA	74.4	11.8	68.6	10.7	67.9	32.3	35.9	
VVD	70.1	13.1	63.3	16.4	58.7	29.4	36.2	
D'66	66.5	15.3	62.0	16.3	55.3	25.0	36.2	
PPR	74.4	13.0	68.9	14.7	66.9	32.2	39.9	
CPN	88.4	6.0	87.1	8.6	86.0	64.7	18.9	
CDA	73.1	11.3	65.5	15.7	63.6	27.9	37.2	
SGP	72.1	14.9	66.5	18.3	66.0	31.6	37.5	
PSP	79.4	10.7	72.8	15.8	71.8	39.3	37.2	
GPV	74.9	13.3	68.6	14.3	66.9	32.6	35.6	
						1981-1982		
DS'70	58.6	23.3	*	*	*	28.3	30.3	
BP-RVP	69.5	16.4	*	*	*	35.4	34.1	
						1982-1986		
RPF	*	*	65.5	19.3	*	29.4	36.1	
CP	*	*	66.5	24.2	*	55.2	11.3	

Leesvoorbeeld: In de periode 1981-1982 heeft 74.4% van de respondenten de PvdA geen of één positie en 11.8% de PvdA drie of meer posities verplaatst op de links-rechtsschaal; voor de periode 1982-1986 zijn deze cijfers resp. 68.6% en 10.7%. Voor de gehele periode 1981-1986 heeft 67.9% de PvdA niet meer dan twee posities (in absolute waarden) verplaatst. Vergelijken met 1981 bevindt de PvdA zich in 1986 volgens 32.3% op dezelfde positie en volgens 35.9% is de PvdA een positie (naar links of naar rechts) opgeschoven.

de ogen der kiezers stabiel zijn. Vooral de stabiliteit van de zelfplaatsing is van belang: de veronderstelling dat kiezers een ideologie bezitten die niet sterk verandert in een kort tijdsbestek lijkt niet ongefundeerd. De kernvraag kan aan de orde komen: stemmen kiezers op de partij die ideologisch het meest nabij is?

Rationeel stemgedrag: de kleinste-afstandhypothese

Naast en als gevolg van de theoretische basis van het model van rationeel stemgedrag wordt de elegantie gevormd door de relatieve eenvoud. De kiezer heeft een ideologie en is in staat deze door middel van zelfplaatsing op een eendimensionale (sociaal-economische) links-rechtsschaal kenbaar te maken. Tevens kan hij de (individueel gepercipieerde) ideologische positie van (een aantal) partijen inzien en weergeven. Bij verkiezingen vergelijkt hij de posities van de politieke partijen met de eigen positie en stemt hij op die partij waarvan de ideologische afstand tot de eigen positie het kleinst is, daar van deze partij de hoogste 'opbrengst' wordt verwacht.

Een groot deel van de kiezers blijkt zich volgens deze kleinste-afstandregel te gedragen (tabel 6). Voor de drie onderzochte jaren stemt een meerderheid op een partij op de kleinste ideologische afstand van de eigen positie; in 1986 gaat het zelfs om bijna twee derde deel der kiezers. De kleinste-afstandhypothese vindt duidelijk steun in de data en lijkt een krachtig onderdeel van een model ter verklaring van stemgedrag.

Aan het resultaat dat toetsing van de kleinste-afstandhypothese oplevert dient echter direct een 'maar' verbonden te worden. De gegevens verhullen een belangrijke complicatie, namelijk de mogelijkheid dat weliswaar op een partij op de kleinste afstand wordt gestemd, maar dat het niet gaat om een unieke keuze. Als het gaat om twee of meer partijen op een gelijke (kleinste) afstand, dan kan de uiteindelijke keuze niet door deze ideologische afstand worden verklaard en moeten andere verklaringsgronden worden aangevoerd. Van der Eijk en Niemöller erkennen het bestaan van deze complicatie, maar lijken deze niet voor een grote groep kiezers van belang te vinden: 'For some, more than one party is located at the smallest distance'³¹ (cursivering JvH).

De genoemde complicatie is onderschat: het gaat niet om slechts enkele kiezers die op de kleinste afstand een keuze uit meerdere partijen maken, maar om ongeveer de helft van alle kleinste-afstandstemmers (zie tabel 7). In 1981 maakt een minderheid van 46.7 procent van de kleinste-afstand-

Tabel 6: Kleinste-afstandstemmers, 1981-1986

	1981	1982	1986
kleinste-afstandstemmers	57.6	54.3	64.6
geen kleinste-afstandstemmers	42.6	45.7	35.4
	100.2%	100%	100%
N=	601	593	605

Tabel 7: Keuzemogelijkheden (en afstand tot partij) van kleinste-afstandstemmers

aantal partijen	afstand				unieke keuze	
	0	1	2	3		
1	38.6	6.4	1.4	.3	46.7%	
2	17.7	9.0	1.4			
3	7.0	6.4	.3			
4	3.8	2.6	.6	.3		
5	1.4	1.4	.3			
6	.3		.6			
II	.3				100.1% N=345	
1982						
aantal partijen	afstand			unieke keuze		
	0	1	2			
1	37.9	8.1	2.2	48.2%		
2	17.4	8.1	.3			
3	6.5	9.0	.3			
4	3.1	2.2				
5	1.9	1.2				
6	.3	.3	.3			
8		.3				
II	.3	.3			100% N=322	
1986						
aantal partijen	afstand					
	0	1	2	3	5	
1	45.0	7.7	.5		.3	53.5%
2	17.4	10.7	.8	.3		
3	3.3	3.8	.8	.3		
4	2.8	2.3	.8			
5	1.0	.8				
6	.3	.5		.3		
7		.3				
II	.3					100.3% N=391

stemmers een unieke keuze, in 1982 48.2 procent en in 1986 53.5 procent. Een keuze uit twee partijen komt in 1981 en 1982 voor in ruim een kwart en in 1986 in bijna een vijfde deel van de gevallen. En ongeveer een kwart (in 1986 iets minder) van de kleinste-afstandstemmers heeft drie of meer partijen op dezelfde afstand staan. In extreme gevallen is het zelfs zo, dat de zelfplaatsing en de plaatsing van *alle* partijen samenvalt³² – met rationeel stemgedrag heeft zulks weinig te maken.

De verklarende kracht van het model zou sterk afnemen bij het stellen van de extra voorwaarde dat bij verkiezingen niet wordt gestemd op *een* maar op *de* partij op de kleinste afstand.³³ Deze voorwaarde lijkt niet onredelijk: de Nederlandse kiezer heeft maar één stem en wordt geacht in het stemhokje een unieke keuze te maken, en een verklaring van het stemgedrag dient zich op die ene keuze te richten. In 1981 maakt 26.4 procent van alle stemmers waarvan de afstand berekend kan worden een unieke keuze op de kleinste afstand, en voor 1982 en 1986 zijn deze percentages respectievelijk 26.1 en 34.5.

Hoewel het niet de bedoeling is hier uitgebreid onderzoek te doen naar secundaire verklaringen die vereist worden door het ontbreken van een unieke keuze voor kleinste-afstandstemmers, kan wel enige nadere informatie over de 'knopen'³⁴ worden verschaft. Mogelijk kan deze beschrijvende informatie een voedingsbodem vormen voor nader onderzoek.

Allereerst is bekeken of de knopen voorkomen op bepaalde posities van de schaal. Dit blijkt in zekere mate het geval te zijn (tabel 8). Het samenvallen van zelfplaatsing en de plaatsing van twee of meer partijen komt iets meer voor aan de rechterzijde van de schaal, vooral op positie 8 en, voor 1981 en 1982, op positie 10. Ook als er een bepaalde afstand bestaat tussen kiezer en partijen, komen de knopen vooral ter rechterzijde (posities 7 en 8) voor. Mogelijk is dit, uiteraard naast de mogelijkheid van een groter aanbod van partijen, een gevolg van het feit, dat op het rechtse segment van de schaal zowel seculiere als confessionele partijen een plaats vinden. En het is weinig revolutionair te veronderstellen dat bepaalde groepen kiezers altijd het al dan niet confessionele karakter van een partij bij de keuze betrekken of zelfs een doorslaggevende rol laten spelen. Als de links-rechtsschaal een sociaal-economische dimensie representeert, kan het zo zijn dat op *die* dimensie wel eenzelfde positie wordt gepercipieerd voor verschillende partijen, maar het confessionele element blijft dan buiten beeld. Bij de verklaring van het stemgedrag van rechtse kleinste-afstandstemmers zonder unieke keuze zou 'religie' als secundaire verklaring grond goede diensten kunnen bewijzen.³⁵

In een drietal situaties heeft een kiezer de keuze uit twee of meer partijen

Tabel 8: Links-rechtsposities van kleinste-afstandstemmers zonder unieke keuze

	Positie partijen op:								
	afstand = 0			afstand = 1+			totaal		
	1981	1982	1986	1981	1982	1986	1981	1982	1986
positie kiezer									
links									
1	8.6	10.5	9.2	—	—	—	4.9	6.0	4.9
2	6.7	6.3	8.2	5.1	5.6	2.4	6.0	6.0	5.5
3	8.6	10.5	15.3	6.3	8.3	10.7	7.6	9.6	13.2
4	10.5	6.3	9.2	12.7	13.9	10.7	11.4	9.6	9.9
5	9.5	6.3	6.1	16.5	11.1	13.1	12.5	8.4	9.3
6	4.8	12.6	1.0	7.6	12.5	14.3	6.0	12.6	7.1
7	10.5	3.2	7.1	21.5	22.2	21.4	15.2	11.4	13.7
8	16.2	17.9	22.4	22.8	15.3	23.8	19.0	16.8	23.1
9	6.7	10.5	12.2	6.3	11.1	3.6	6.5	10.8	8.2
10	18.1	15.8	9.2	1.3	—	—	10.9	9.0	4.0
rechts									
	100.2%	99.9%	99.9%	100.1%	100%	100%	100%	100.2%	99.8%
N=	105	95	98	79	72	84	184	167	182

op de kleinste afstand: de partijen hebben dezelfde positie als de kiezer, ze staan op een bepaalde afstand van de kiezer op dezelfde positie, of ze staan op dezelfde afstand van de kiezer op verschillende posities.³⁶ De gegevens met betrekking tot de eerste situatie zijn te vinden in tabel 7; tabel 9 beschrijft de andere twee situaties.

In een ruime meerderheid van de gevallen waarin sprake is van afstand tussen kiezer en partijen, blijkt de kiezer zich tussen de partijen te bevinden. In een meerderheid van deze gevallen wordt de stem uitgebracht op een partij ter rechterzijde van de kiezer. Over het geheel genomen staat ongeveer 60 procent van de kleinste-afstandstemmers waarvan de zelfplaatsing niet samenvalt met de plaatsing van de gekozen partij ter linkerzijde van deze partij. Dit laatste lijkt het gevolg van een combinatie van twee verschijnselen: kiezers achten zich in meerderheid minder extreem (in links-rechtstermen) dan de partij waarop wordt gestemd en vooral ter rechterzijde komen keuzes voor tussen twee partijen op verschillende posities en gelijke afstand (tabel 10). Het effect wordt versterkt doordat met name rechtse kiezers stemmen op een partij die in hun ogen rechtser is dan zichzelf zijn.

Tabel 9: Positie van kiezers t.o.v. partijen op gelijke afstand en positie t.o.v. gekozen partij

positie kiezen t.o.v. partijen	1981	1982	1986
links van	19.0	12.5	16.7
links t.o.v. keuze	41.8	52.8	41.7
tussen	(64.6)	(83.3)	(73.8)
rechts t.o.v. keuze	22.8	30.6	32.1
rechts van	16.5	4.2	9.5
	100.1%	100.1%	100%
N=	79	72	84

In Nederland wordt rationeel stemgedrag gecompliceerd door het feit, dat de kiezer niet direct een regering kiezen kan en dat partijen slechts bij uitzondering bekendmaken met welke andere partij(en), bij voldoende zetental, geregeerd zal worden. In het laatste geval is het voor de kiezer moeilijk te bepalen wat de ideologische positie van de combinatie van par-

Tabel 10: Keuze voor linkse of rechtse partij in vergelijking met eigen positie voor kiezers tussen twee partijen (links: posities 1 t/m 5; rechts: posities 6 t/m 10)

		eigen positie: linkse kiezers		
		1981	1982	1986
positie t.o.v. partij	links	37.5	42.9	51.6
	rechts	62.5	57.1	48.4
		100%	100%	100%
N=		32	28	31
		eigen positie: rechtse kiezers		
positie t.o.v. partij	links	74.5	79.5	64.2
	rechts	25.5	20.5	35.8
		100%	100%	100%
N=		47	44	53

Tabel 11: Grootte van partijen op gelijke afstand en stemgedrag

partij-keuze	andere partijen	1981	1982	1986
groot	groot	15.8	9.0	21.4
groot	klein	52.7	56.9	53.8
groot	groot+klein	15.8	19.8	11.5
klein	klein	8.2	8.4	3.8
klein	groot	3.8	2.4	4.9
klein	klein+groot	3.8	3.6	4.4
		100.1%	100.1%	99.8%
N=		184	167	182

N.B. Bij het bepalen van partijgrootte is uitgegaan van de volgende regel:

CDA = PvdA = VVD > D'66 > CPN = PPR = PSP = SGP = GPV = RPF = DS'70 = BP-RVP = CP

tijen is en wat aan opbrengst verwacht kan worden. Rationeel stemgedrag komt aldus in feite neer op het stemmen op de meest geprefereerde partij. Het is echter mogelijk, dat in de overweging van de kiezer de partijgrootte een rol speelt³⁷, zeker als het gaat om meer partijen op de kleinste ideologische afstand. Als verschillende partijen op dezelfde afstand staan van de eigen positie kan de rationele kiezer stemmen op de grootste partij, in de hoop dat deze partij een hogere opbrengst oplevert.

Op het eerste gezicht lijkt grootte een rol te spelen bij de keuze tussen partijen op gelijke afstand: ruim 80 procent van de hier relevante kiezers stemt op een relatief grote partij. Dit cijfer wijkt echter nauwelijks af van het bij verkiezingen over het gehele electoraat gebruikelijke patroon. Binnen de groep die voor een grote partij kiest gaat het overigens wel in meerderheid om de keuze tussen een grote en een of meer kleinere partijen. Bij de kiezers die op een kleine partij stemden is het beeld minder duidelijk: in 1981 en 1982 ging het veelal om de keuze tussen kleine partijen onderling, in 1986 komen alle mogelijkheden ongeveer evenveel voor. Voor alle jaren geldt dat een groep van 6 à 10 procent van de kleinste-afstandstemmers met de keuze uit meer partijen op dezelfde afstand een kleine partij prefereert boven een grote(re) partij.

Tot slot van de uitweiding over kleinste-afstandstemmers zonder unieke keuze is bekeken welke partijen zich voor de verschillende groepen kiezers op dezelfde afstand bevonden en aldus de alternatieven vormden voor de partijkeuze. In tabel 12 zijn de alternatieven (als percentage van het aan-

Tabel 12: Alternatieven op gelijke afstand (uitgesplitst voor PvdA, CDA en VVD en in totaal; in percentages)

alter- natieven	PvdA kiezers			CDA kiezers			VVD kiezers		
	N= 49 1981	42 1982	48 1986	69 1981	59 1982	73 1986	28 1981	37 1982	35 1986
PvdA	nvt	nvt	nvt	5.8	5.1	4.1	-	10.8	2.9
CDA	8.2	7.1	-	nvt	nvt	nvt	60.1	54.1	65.7
VVD	2.0	4.8	2.1	49.3	35.6	47.9	nvt	nvt	nvt
D'66	71.4	38.1	43.8	17.4	20.3	13.7	3.6	16.2	25.7
CPN	24.5	31.0	25.0	1.4	5.1	4.1	3.6	2.7	-
PPR	42.9	52.4	37.5	-	1.7	1.4	3.6	5.4	-
PSP	28.6	45.2	22.9	1.4	1.7	4.1	-	5.4	-
SGP	2.0	-	2.1	26.1	32.2	34.2	35.7	21.6	20.0
GPV	2.0	-	6.3	33.3	30.5	35.6	42.9	32.4	28.6
DS'70	14.3	11.9	*	21.7	16.9	*	14.3	29.7	*
BP-RVP	2.0	4.8	*	24.6	27.1	*	25.0	18.9	*
RPF	*	-	6.3	*	23.7	30.1	*	21.6	20.0
CP	*	-	10.4	*	1.7	6.8	*	8.1	2.9
totaal	1981	N		1982	N		1986	N	
PvdA	11.1	(135)		9.6	(125)		11.2	(134)	
CDA	20.1	(115)		24.1	(108)		23.9	(109)	
VVD	25.0	(156)		21.5	(130)		26.5	(147)	
D'66	29.9	(164)		22.6	(159)		25.0	(172)	
CPN	9.8	(183)		14.0	(164)		8.3	(180)	
PPR	19.1	(179)		19.5	(164)		13.0	(177)	
PSP	9.5	(179)		16.0	(162)		9.4	(180)	
SGP	17.5	(177)		20.1	(164)		20.7	(179)	
GPV	22.7	(181)		22.6	(164)		25.0	(180)	
DS'70	16.4	(183)		18.0	(167)		*		
BV-RVP	15.8	(184)		18.6	(167)		*		
RPF	*			19.0			21.1		
CP	*			3.6			6.6		
					(163)			(180)	
					(167)			(182)	

Leesvoorbeeld: In 1981 had 8.2% van de 49 PvdA-kiezers die stemden op de kleinste afstand zonder een unieke keuze te maken het CDA op een gelijke afstand als de PvdA staan, 2.0% had de VVD op een gelijke afstand staan, 71.4% D'66, etc.

In 1981 kwam de PvdA voor in 11.1% van de knopen die geen betrekking hadden op kiezers die uiteindelijk een stem op de PvdA uitbrachten (N: relevante kiezers (184) minus PvdA-kiezers (49) = 135), het CDA kwam voor in 20.1% van de voor deze partij mogelijke knopen (N=115), etc.

tal knopen) genoemd voor de kiezers die een stem uitbrachten op PvdA, CDA of VVD.³⁸ In het tweede gedeelte van de tabel is, in percentages van het totaal aantal mogelijke gevallen (d.w.z. alle knopen minus het aantal kiezers van de desbetreffende partij), vermeld hoe vaak een partij zich in een van de voorkomende knopen bevond.

Voor kleinste-afstandstemmers zonder unieke keuze die stemden op de PvdA bevonden zich vooral D'66 en PPR (in mindere mate CPN en PSP) op gelijke ideologische afstand. In 1981 bevond volgens 70 procent van deze kiezers D'66 zich op een gelijke afstand, een percentage dat bij de volgende verkiezingsjaren was gedaald tot het toch nog hoge niveau van de PPR en een derde tot de helft van deze kiezers betrof. Verrassender is, dat in 1981 en 1982 voor meer dan 10 procent van deze kiezers DS'70 zich op een gelijke afstand bevond, en opmerkelijk, gezien de uitzonderingspositie van de partij, is dat dit in 1986 gold voor de CP. Het spectrum van alternatieven voor deze PvdA-kiezers overziende, lijkt een verklaring voor de stemkeuze op basis van partijgrootte waarschijnlijk. De partijen die het meest bij de knopen betrokken zijn, zijn stuk voor stuk kleiner dan de PvdA; deze kiezers kunnen trachten hun stem zo effectief mogelijk te gebruiken door te kiezen voor de grootste partij.

Bij de voor hetzelfde keuzeprobleem staande CDA'ers bevindt vooral de VVD zich op gelijke afstand. In iets mindere mate geldt dit voor de orthodox-protestantse partijen, en ruim een kwart van deze kiezers zag in 1981 en 1982 de BP-RVP op een gelijke afstand als het CDA. Andere partijen die door CDA-kiezers op eenzelfde afstand worden gezien zijn DS'70 en D'66. Anders dan voor de PvdA-kiezers is er voor deze CDA'ers geen zich opdringende verklaringsgrond van het stemgedrag. Bij de alternatieve partijen op gelijke afstand zitten partijen van uiteenlopende grootte, terwijl het tevens gaat om zowel confessionele als seculiere partijen.

Bij de VVD-kiezers bevindt met name het CDA zich op eenzelfde afstand van de eigen positie, gevolgd door het GPV, de SGP en sinds 1982 het RPF, terwijl in 1981 en 1982 voor een aantal VVD'ers ook DS'70 en BP-RVP zich op gelijke ideologische afstand bevonden. In 1986 stond volgens een kwart van deze kiezers D'66 op gelijke afstand. Speculatie

over de secundaire verklaringen van de uiteindelijke VVD-keuze leidt in eerste instantie naar het onderscheid tussen seculiere en confessionele partijen. Het is mogelijk dat deze kiezers een voorkeur hebben voor een seculiere (of: een afkeer van een confessionele) partijgrondslag. Dat dan niet op DS'70 of de BP-RVP wordt gestemd is niet onbegrijpelijk: deze partijtjes balanceerden op de rand van het Tweede Kamer-bestaan en een stem op een ervan zou het gevaar van verspilling inhouden.

Het totaalbeeld van aanwezigheid van partijen in knopen geeft nogmaals aan dat het probleem zich vooral voordoet aan de rechterkant van het politieke spectrum. Van de linkse partijen bevindt de PPR zich (in 1981 en 1982) relatief veel op gelijke afstand van een kiezer zonder dat dit een stem oplevert, maar reeds is gebleken dat het hier vooral gaat om knopen met de PvdA. Rechtse partijen zijn meer bij knopen betrokken, mogelijk als gevolg van het feit dat er meer partijen aan deze kant van de links-rechtsschaal worden geplaatst. Opvallend is, dat D'66 past in het totaalbeeld: de verwachting dat D'66, als een soort ideologische allemansvriend, in de ogen van veel kiezers op gelijke afstand als de gekozen partij zou staan, vindt geen steun in de data. Dat de CP voor het overgrote deel der kiezers op een meer verwijderde ideologische positie staat is minder verrassend dan dat voor een kleine groep deze partij zich op eenzelfde afstand als de geprefereerde partij bevindt.

't Is wederom een kwestie van instelling. De resultaten die toetsing van de kleinste-afstandhypothese heeft opgeleverd zullen de optimist verheugd doen opmerken dat van een meerderheid der kiezers het stemgedrag kan worden verklaard; in 1986 stemt zelfs bijna twee derde deel van de kiezers op een partij op de kleinste ideologische afstand. Voor de optimist zijn de resultaten veelbelovend genoeg om het model van rationeel stemgedrag tot opvolger van het verzuilingsmodel uit te roepen. De pessimist zal niet bestrijden dat de kleinste-afstandregel voor een meerderheid der kiezers opgaat, maar zal fijntjes opmerken dat dit nog niet betekent dat hiermee het stemgedrag is verklaard. Immers, in ongeveer de helft van deze gevallen gaat het om een keuze uit twee of meer partijen op dezelfde (kleinste) afstand en het op ideologie gebaseerde model is ontoereikend om het uiteindelijke stemgedrag van deze kiezers te verklaren. En voor deze kiezers is er ook geen secundaire verklaring grond die moeiteloos ingepast kan worden in het model van rationeel stemgedrag. De pessimist zal zeggen dat de extra voorwaarde (een unieke keuze) tot gevolg heeft dat slechts een kwart van de kiezers voldoet aan de kleinste-afstandhypothese, waarmee het model vooralsnog aanspraken op de door het verzuilingsmodel verlaten troon dient te laten varen.

Het meningsverschil tussen optimist en pessimist over de rationaliteit van het stemgedrag van de Nederlandse kiezers kan overigens op dit punt nog niet worden beslecht. Een tweede hypothese, volgend uit de kleinste-afstandhypothese en handelend over veranderingen in stemgedrag, dient te worden onderzocht: de afstandreductiehypothese. Meer nog dan uit het stemmen op een partij op de kleinste afstand alleen, zou de rationaliteit van stemgedrag bij veranderingen van partijvoorkeur dienen te blijken.

Veranderingen in stemgedrag: de afstandreductiehypothese

De grote kracht van het ruimtelijke model van rationeel stemgedrag zou zijn gelegen in het dynamische aspect ervan: juist veranderingen in partijvoorkeur bij opeenvolgende verkiezingen zouden op een theoretisch gefundeerde wijze kunnen worden begrepen. Verklaringen waarbij met zogenaamde wisseltabellen wordt gewerkt missen een stevige theoretische basis en kennen, zeker voor de Nederlandse situatie met veel politieke partijen, praktische bezwaren.³⁹ Vooral het gemis van een theoretische basis leidt tot problemen. Veranderingen in partijvoorkeur worden per verkiezing bekeken en veelal wordt getracht deze te verklaren op basis van verkiezingsspecifieke factoren: partij X heeft door haar goede lijsttrekker stemmen gewonnen, terwijl partij Y door die ene blunder in de campagne heeft verloren. Hoewel dergelijke factoren niet van relevantie ontbloeit (hoeven te) zijn, maakt het ontbreken van een theoretisch kader toetsing van dergelijke specifieke verklaringen niet goed mogelijk: de geschiedenis herhaalt zich nooit op dezelfde wijze.

Het model van rationeel stemgedrag zou veranderingen in stemgedrag kunnen verklaren op basis van een voor opeenvolgende verkiezingen toepasselijke en toepasbare hypothese. Als de kiezers zich bij het uitbrengen van hun stem rationeel gedragen, wordt gestemd op de partij op de kleinste ideologische afstand. Het model laat de mogelijkheid open, dat niet alle kiezers zich altijd rationeel gedragen: het stemmen op een partij die ideologisch gezien niet het meest nabij is, is mogelijk. Niet alleen kunnen verkiezingsspecifieke factoren voor kiezers soms een rol spelen en het ideologische aspect overheersen, tevens kunnen kiezers zich vergist hebben bij de inschatting van de ideologische positie van de partij waarop bij voorgaande verkiezingen is gestemd. Uiteraard is het ook mogelijk dat partijen en/of kiezers een ontwikkeling doormaken die leidt tot een verandering in ideologische afstand tussen de kiezers enerzijds en de partijen anderzijds bij volgende verkiezingen. Het herstellen van al dergelijke afwij-

kingen van de kleinste-afstandregel is mogelijk bij de volgende verkiezingen door (weer) wel te stemmen op de partij die zich (dan) op de kleinste afstand bevindt, en dit herstel zal veelal tot uitdrukking komen in een verandering van stemgedrag: '(...) the *distance reduction hypothesis* designates the tendency of voters to correct or reduce their electoral distance with respect to the perceived position of parties they consecutively vote for'.⁴⁰ Rationeel gedrag bij uitstek. Rationele kiezers zullen zich volgens het model gedragen volgens de kleinste-afstandregel, en bij opeenvolgende verkiezingen komt dit neer op het verkleinen van deze afstand: de afstandreductiehypothese.

Alvorens de hypothese op inhoudelijke merites te beoordelen, dient een tweetal zaken bekeken te worden. Allereerst is het noodzakelijk, dat voor opeenvolgende verkiezingen een vergelijking mogelijk is tussen de ideologische afstand van de kiezer en de gekozen partij. Het ontbreken van een vergelijking van afstanden voor veel kiezers zou toetsing onmogelijk of weinig zinvol maken. In de tweede plaats dienen er daadwerkelijk veranderingen in de afstand tussen kiezers en gekozen partijen voor te komen. Deze veranderingen zouden immers een rol spelen bij veranderingen in partijkeuze, en het gelijk blijven van afstanden zou de dynamiek in het stemgedrag niet kunnen verklaren.

Het vergelijken van afstanden bij opeenvolgende verkiezingen levert geen problemen op: zowel voor 1981-1982 als voor 1982-1986 is dit mogelijk in ruim 90 procent van de gevallen (tabel 13). Aan veranderingen in ideologische afstand tussen zelfplaatsing en plaatsing van de gekozen partij is eveneens geen gebrek. Voor beide perioden geldt dat ruim een derde deel van de kiezers (waarvoor de vergelijking mogelijk is) deze afstand bij opeenvolgende verkiezingen gelijk houdt, zodat in bijna twee derde deel

Tabel 13: Veranderingen in ideologische afstand tussen kiezers en partijkeuze (totaal)

	1981-1982		1982-1986	
<i>afstand</i>				
geen vergelijking	8.4	*	7.3	*
kleiner	28.0	30.6	34.9	37.6
gelijk	33.6	36.7	31.5	34.0
groter	30.0	32.7	26.3	28.4
	100%	100%	100%	100%
N=	604	553	593	550

de afstand verandert. Bij deze veranderingen ging het in 1981-1982 in iets meer gevallen om een vergroting dan om een reductie van de afstand, terwijl het in de periode 1982-1986 voor een ruime meerderheid ging om een reductie. Verandering genoeg, maar de vraag is natuurlijk of hierin een verklaring ligt voor de veranderingen in stemgedrag.

Volgens de afstandreductiehypothese kan de rationele kiezer afwijkingen van de kleinste-afstandregel herstellen door een verkleining van de ideologische afstand tussen hemzelf en de te kiezen partij en dit zou resulteren in een verandering van stemgedrag. Van de mogelijke veranderingen van de afstand wordt aldus slechts een mogelijkheid uitgebreid behandeld: afstandreductie door partijwisselaars. Onduidelijk is hoe het gelijk blijven van de ideologische afstand van wisselaars moet worden beoordeeld, en een vergroting van de afstand door deze kiezers lijkt in flagrante strijd met het idee van rationaliteit. Met betrekking tot de kiezers die bij opeenvolgende verkiezingen op dezelfde partij stemmen zijn de verwachtingen nog minder duidelijk – in modellen ter verklaring van stemgedrag komen constante kiezers veelal op het tweede plan. Toch lijkt het niet onverstandig ook de constante kiezers in het oog te houden bij toetsing van de afstandreductiehypothese, al was het maar om te dienen als een soort controlegroep. Zeker als constante kiezers meer dan partijwisselaars verkleiningen in ideologische afstand tot de gekozen partij zouden laten zien, dan zou dit afbreuk doen aan het onderliggende idee van rationaliteit bij partijwisselaars.

Er zijn verschillen tussen constante kiezers en wisselaars, maar systematiek valt in deze verschillen niet direct te onderkennen (tabel 14). Zo blijkt voor 1981-1982 de grootste groep constante kiezers de ideologische afstand tot de gekozen partij gelijk te houden, maar een meerderheid verandert de afstand, waarbij iets meer kiezers de afstand verkleinen. De partijwisselaars hebben relatief gezien minder de neiging de afstand tot de gekozen partij te reduceren dan de constante kiezers. Zo mogelijk nog opvallender, en tegen de verwachting, blijken bij de wisselaars de kiezers die de afstand vergroten de grootste groep te vormen. Deze groep is bijna tweemaal zo groot als de groep waarbij de afstand wordt gereduceerd, en deze laatste groep kiezers is ook nog kleiner dan de groep waarbij de afstand gelijk blijft.

Het beeld voor 1982-1986 wijkt op belangrijke punten af van dat voor 1981-1982. Voor de constante kiezers zijn er nauwelijks verschillen, maar bij de partijwisselaars lijkt de periode 1982-1986 het spiegelbeeld te vormen van de eraan voorafgaande. Niet alleen is de groep die de afstand verkleint relatief groter bij de wisselaars dan bij de constante kiezers, maar binnen de groep wisselaars is deze nu ook veruit de grootste groep: de

Tabel 14: Veranderingen in ideologische afstand voor constante en wisselende kiezers

	1981-1982		1982-1986	
	constant	wisselend	constant	wisselend
kleiner	32.7	24.4	34.5	46.0
gelijk	39.0	29.8	36.7	26.3
groter	28.3	45.8	28.8	27.7
	100%	100%	100%	100%
N=	413	131	406	137

N.B. De bovenstaande gegevens hebben alleen betrekking op de respondenten waarvoor een vergelijking mogelijk was. Tussen 1981 en 1982 was voor 8.6 procent van de constante en 7.7 procent van de wisselende kiezers geen vergelijking mogelijk; voor de periode 1982-1986 zijn deze percentages resp. 6.9 en 6.8.

Tabel 15: Kleinste afstand en veranderingen in ideologische afstand

	1981	
	kleinste-afstandstemmers	niet-kleinste-afstandstemmers
1982		
kleinste-afstandstemmers		
afstand		
kleiner	11.7	41.9
gelijk	37.7	5.2
groter	13.3	-
	62.7	47.1
niet-kleinste-afstandstemmers		
afstand		
kleiner	1.5	13.1
gelijk	5.2	22.7
groter	30.6	17.0
	37.3	52.8
	100%	99.9%
N=	324	229

	1982	
	kleinste-afstandstemmers	niet-kleinste-afstandstemmers
1986		
kleinste-afstandstemmers		
afstand		
kleiner	15.7	51.2
gelijk	36.9	9.4
groter	15.7	.4
	68.3	61.0
niet-kleinste-afstandstemmers		
afstand		
kleiner	-	13.9
gelijk	4.6	15.2
groter	27.1	9.8
	31.7	38.9
	100%	99.9%
N=	306	244

groepen wisselaars die de afstand gelijk houden of vergroten zijn bijna 20 procent kleiner. Overigens gedraagt ook in deze periode een kwart van de wisselaars zich, door vergroting van de afstand, op een wijze die zich moeilijk laat rijmen met rationeel stemgedrag.

Het totaalbeeld van veranderingen in afstand bij wisselende en constante kiezers in de perioden 1981-1982 en 1982-1986 schept zeker zo veel verwarring als inzicht en maakt stellige uitspraken over de afstandreductiehypothese onmogelijk. Een iets andere benadering kan mogelijk verheldering brengen, en wel een benadering waarin de partijvoorkeur buiten beschouwing blijft. De kern van de afstandreductiehypothese is immers niet zozeer dat van partijvoorkeur wordt veranderd, maar dat kiezers stemmen op de kleinst mogelijke ideologische afstand. Bij deze benadering gaat het niet om constante kiezers en wisselaars, maar om kiezers die al dan niet kleinste-afstandstemmer zijn. Kiezers die bij de ene verkiezing niet op een partij op de kleinste afstand stemden zouden dit een volgende

keer, met name door afstandreductie, wel doen. Voor kiezers die reeds rationeel stemgedrag vertoonden en al kleinste-afstandstemmer waren, valt te verwachten dat zij dit ook zullen zijn bij volgende verkiezingen. Dit zal vermoedelijk in de meeste gevallen inhouden dat de afstand gelijk zal blijven – de mogelijkheid de afstand te verkleinen is voor hen in geringe mate aanwezig (zie tabel 7). Uiteraard bestaat de mogelijkheid dat een (klein) deel van deze groep kiezers door het vergroten van de afstand op een partij zal stemmen die niet op de kleinste afstand staat.

Een ruime meerderheid van de kleinste-afstandstemmers van 1981 blijkt in 1982 wederom kleinste-afstandstemmer, en in de meeste gevallen gaat dit gepaard met het gelijk blijven van de afstand (tabel 15). Hetzelfde wordt waargenomen voor 1982-1986. Overigens blijkt een aanzienlijk deel van de eertijds kleinste-afstandstemmers bij volgende verkiezingen niet meer op een partij op de kleinste afstand te stemmen: voor beide periodes gaat het om ruim 30 procent. In deze gevallen blijkt dat in de regel (meer dan 80 procent) de afstand tussen kiezer en gekozen partij is vergroot. In sommige gevallen blijft de afstand gelijk, terwijl in de periode 1981-1982 enkele kiezers erin slagen de afstand te verkleinen en toch hun status van kleinste-afstandstemmer te verliezen.

Rationaliteit van stemgedrag zou het best te achterhalen zijn bij kiezers die bij de eerste van twee opeenvolgende verkiezingen niet op een partij op de kleinste afstand stemmen. Hier blijken inderdaad sporen van rationaliteit aanwezig. In de periode 1981-1982 stemt bijna de helft van deze kiezers in 1982 op een partij op de kleinste afstand, en voor 1982-1986 gaat het om ruim 60 procent. Verwerving van de status van kleinste-afstandstemmer gebeurt, volgens verwachting, met name bij kiezers die de afstand reduceren: in beide periodes is dit voor meer dan 80 procent van de 'nieuwe' kleinste-afstandstemmers het geval. De overigen houden, op een enkele uitzondering na, hun afstand gelijk.

Uit de gegevens blijkt echter ook dat een grote groep kiezers hardnekkig blijft stemmen op een partij die zich niet op de kleinste afstand bevindt. Van de kiezers die dergelijk gedrag in 1981 vertoonden stemde een meerderheid in 1982 wederom niet op de partij op de kleinste afstand en voor 1982-1986 geldt dit voor een grote minderheid van bijna 40 procent. Dit alles ondanks voorkomende veranderingen in de afstand tussen kiezer en partij, al houdt de grootste groep de afstand gelijk. Waar de afstand wordt verkleind, zou met goede wil nog aan rationaliteit kunnen worden gedacht, al blijft onverklaard waarom dan niet voor de partij op de kleinste afstand wordt gekozen – en daar gaat het toch om. In die gevallen waarin de afstand gelijk blijft of zelfs wordt vergroot lijkt van rationaliteit geen sprake te zijn.

De benadering van de afstandreductiehypothese vanuit het gezichtspunt van het zijn en/of worden van kleinste-afstandstemmer, waarbij de partijvoorkeur buiten beschouwing is gebleven, heeft vrucht afgeworpen. Een groep kiezers blijkt door afstandreductie bij een partij terecht te komen die op de kleinste afstand staat. De mogelijkheid dat kleinste-afstandstemmers door het vergroten van afstand niet-rationeel stemgedrag gaan vertonen is eveneens praktisch relevant. Tegelijkertijd dient te worden geconstateerd dat een groep kiezers enigszins buiten het gezichtsveld van het model blijft (veranderingen in afstand bij kiezers die twee maal op de kleinste afstand stemmen) terwijl een andere groep kiezers gedrag vertoont dat niet rationeel genoemd kan worden (kiezers die bij opeenvolgende verkiezingen, ondanks veranderingen in afstand, op een partij stemmen die zich niet op de kleinste afstand bevindt).

Voor een verklaring van veranderingen in partijkeuze dient het stemgedrag weer bij de beschouwing te worden betrokken. Aan de hand van een gecombineerd perspectief, waarin het aspect van de kleinste afstand, de veranderingen in afstand en het al dan niet veranderen van partijvoorkeur zijn opgenomen, kunnen mogelijk uitspraken worden gedaan over de rationaliteit bij veranderingen in stemgedrag. Tabel 16 bevat een overzicht van de resultaten vanuit dit perspectief.

Voor de constante kiezers van de periode 1981-1982 geldt dat een meerderheid bij de verkiezingen van 1982 op een partij op de kleinste afstand stemde. Opvallend is, dat een groot deel van deze kiezers de afstand tot de partij verkleinde en daarmee kleinste-afstandstemmer werd: afstandreductie vindt vooral bij die kiezers plaats die niet van partijvoorkeur veranderden. In deze periode verkleinde 30 procent van de partijwisselaars de afstand zodanig dat op een partij op de kleinste afstand werd gestemd, terwijl het vergelijkbare percentage voor de constante kiezers 48 is. Ruim 30 procent van de kleinste-afstandstemmers van 1981 bleef in partijvoorkeur constant, maar had in 1982 de kans te stemmen op een partij op kleinere afstand. Dit is meestal het gevolg van een vergroting van afstand tussen de zelfplaatsing en de gekozen partij. Van de constante kiezers die in 1981 niet op een partij op de kleinste afstand stemden, volhardde bijna de helft in 1982 in dit weinig rationele gedrag. In deze gevallen komen veranderingen in afstand iets meer voor dan het gelijk blijven ervan; bij de veranderingen gaat het in gelijke mate om vergrotingen als om verkleiningen van afstand.

Van de wisselende kiezers voor 1981-1982 is een minderheid in 1982 kleinste-afstandstemmer. Een gedeelte stemde al in 1981 op de partij op de kleinste afstand; ruim een derde van de wisselende kiezers stemde, anders dan in 1981, in 1982 op de ideologisch meest nabije partij. Een grote groep

Tabel 16a: Kleinste afstand en veranderingen in ideologische afstand voor constante en wisselende kiezers, 1981-1982

1981-1982	constante kiezers		1981-1982		wisselende kiezers	
	1981		1981		1981	
	kleinste-afstand-stemmers	niet-kleinste-afstand-stemmers	kleinste-afstand-stemmers	niet-kleinste-afstand-stemmers	kleinste-afstand-stemmers	niet-kleinste-afstand-stemmers
1982						
<i>kleinste-afstand-stemmers</i>						
afstand						
kleiner	13.9	47.8	4.2	30.0		
gelijk	41.7	5.6	23.9	5.0		
groter	12.7	—	15.5	—		
	68.3	53.4	43.6	35.0		
<i>niet-kleinste-afstand-stemmers</i>						
afstand						
kleiner	1.2	12.4	2.8	15.0		
gelijk	5.2	21.1	5.6	25.0		
groter	25.3	13.0	47.9	25.0		
	31.7	46.5	56.3	65.0		
	100%	99.9%	99.9%	100%		
N=	252	161	71	60		

wisselaars stemde, in overgrote meerderheid door vergroting van afstand, in 1982 niet meer op een partij op de kleinste afstand. Van de wisselaars die in 1981 niet behoorden tot de kleinste-afstandstemmers, behoorde twee derde deel in 1982 weer niet tot deze groep. Dit ging in gelijke mate gepaard met een vergroting als met het gelijk blijven van de afstand, terwijl een kleinere groep wel de afstand reduceerde maar niet op een partij op de kleinste afstand stemde.

Voor de periode 1982-1986 wijkt het beeld slechts op details af van dat voor 1981-1982. Constante kiezers blijken in ruime en partijwisselaars in krappe meerderheid kleinste-afstandstemmer te zijn. Ook in deze periode komt afstandreductie leidend tot stemmen op een partij op de kleinste afstand in grotere mate voor bij constante kiezers, zij het dat nu ook bijna de helft van de wisselaars dit gedrag vertoont. Wederom verspeelt bij de con-

Tabel 16b: Kleinste afstand en veranderingen in ideologische afstand voor constante en wisselende kiezers, 1982-1986

1982-1986	constante kiezers		1982-1986		wisselende kiezers	
	1982		1982		1982	
	kleinste-afstand-stemmers	niet-kleinste-afstand-stemmers	kleinste-afstand-stemmers	niet-kleinste-afstand-stemmers	kleinste-afstand-stemmers	niet-kleinste-afstand-stemmers
1986						
<i>kleinste-afstand-stemmers</i>						
afstand						
kleiner	15.9	53.5	14.8	48.2		
gelijk	39.8	11.0	24.1	7.2		
groter	15.9	.6	14.8	—		
	71.6	65.1	53.7	55.4		
<i>niet-kleinste-afstand-stemmers</i>						
afstand						
kleiner	—	11.0	—	18.1		
gelijk	4.8	12.9	3.7	18.1		
groter	23.5	11.0	42.6	8.4		
	28.3	34.9	46.3	44.6		
	99.9%	100%	100%	100%		
N=	251	155	54	83		

stante kiezers ongeveer een kwart de status van kleinste-afstandstemmer door vergroting van de afstand, terwijl een relatief grote groep deze status juist verwerft door afstandreductie. Tevens stemt nog altijd een derde deel van de constante kiezers op een partij die niet op de kleinste afstand staat. Bij de wisselaars kan een grote groep door vergroting van afstand geen aanspraak op de kwalificatie van kleinste-afstandstemmer meer maken. Bijna de helft van de wisselaars stemt bij de twee verkiezingen op een partij die zich niet op de kleinste afstand bevindt, ondanks het feit dat relatief veel van deze kiezers de afstand tot de gekozen partij verkleinen.

Vanuit het gecombineerde perspectief lijkt de conclusie die Van der Eijk en Niemöller trokken op basis van hun analyse van de afstandreductiehypothese moeilijk staande te houden. Zij concludeerden dat '(...) party changing contributes to Downsian voting behavior: it reduces the dis-

tance to the party voted for (...)''⁴¹ en dat de '(...) distance reduction hypothesis proved to be an adequate explanation for most switches of party choice from 1977 to 1981'.⁴² Allereerst is gebleken dat afstandreductie van meer belang is voor constante kiezers dan voor partijwisselaars. Hoewel dit niet *per se* in strijd is met rationeel stemgedrag, maakt het er een verklaring van veranderingen van partijvoorkeur op basis van afstandreductie niet gemakkelijker op. Tevens bleek dat veel wisselaars de afstand tot de gekozen partij gelijk houden of zelfs vergroten. Curieus genoeg is het de door het model opengelaten mogelijkheid – maar deze staat los van een verklaring van stemgedrag – van een vergroting van afstand die kiezers ertoe brengt op een partij die niet op de kleinste afstand staat te stemmen, die het duidelijkst naar voren komt. Bij partijwisselaars leidt dit in vele gevallen inderdaad tot een verandering in stemgedrag.

De verschillen tussen deze bevindingen en die van Van der Eijk en Niemöller kunnen aan een tweetal factoren worden toegeschreven. In de eerste plaats had hun analyse alleen betrekking op kiezers die tussen 1977 en 1981 zeiden van partij gewisseld te hebben en bleven constante kiezers buiten beeld. Hierdoor ontbrak een vergelijkingsmogelijkheid, juist op het punt van veranderingen in afstand tussen kiezer en gekozen partij, waardoor een eenzijdig en daardoor onvolledig beeld ontstond. Van groter belang, want van fundamentele aard, dienen de gebruikte data geacht te worden. Juist bij de toetsing van de afstandreductiehypothese is het ontbreken van paneldata funest gebleken. Om de afstandreductiehypothese niet ononderzocht te laten, werd bij de toetsing gebruik gemaakt van 'recall data', waarbij direct werd erkend dat het om een 'second best analysis' ging. Zelfs de term 'second best' lijkt te sterk: eens te meer is gebleken dat twijfel met betrekking tot de betrouwbaarheid en bruikbaarheid van 'recall data' meer dan gerechtvaardigd is.⁴³

Een laatste, alomvattende poging de rationaliteit van de Nederlandse kiezer op het spoor te komen beslaat de gehele periode 1981-1986. Uitgaande van het al dan niet gestemd hebben op een partij op de kleinste afstand in 1981, stonden voor de kiezers achtereenvolgens de volgende mogelijkheden open: het veranderen van de afstand tot de gekozen partij en het veranderen van partijkeuze in de periode 1981-1982, het al dan niet op de kleinste afstand stemmen in 1982, het veranderen van de afstand en van partijkeuze in de periode 1982-1986, en ten slotte het al dan niet stemmen op de kleinste afstand in 1986. Dit levert een totaal van 288 mogelijke combinaties op.⁴⁴ Als deze allemaal voor zouden komen, zou er een dermate groot gebrek aan systematiek in het stemgedrag bestaan, dat een verklaring op grond van ideologie en ideologische veranderingen, gemeten aan de hand

Tabel 17: Kleinste afstand, veranderingen in afstand en veranderingen in partijvoorkeur (voor combinaties met $N \geq 5$), 1981-1986

nr.	1981	1981-1982			1982	1982-1986		1986	N
	I	II	III	IV	V	VI	VII		
1.	NKA	-	C	KA	-	C	KA	5	
2.	NKA	-	C	KA	o	C	KA	22	
3.	NKA	-	C	KA	+	C	KA	9	
4.	NKA	-	C	KA	+	C	NKA	22	
5.	NKA	-	C	KA	+	W	NKA	9	
6.	NKA	-	C	NKA	-	C	KA	6	
7.	NKA	o	C	NKA	-	C	KA	20	
8.	NKA	o	W	NKA	-	W	KA	5	
9.	NKA	+	C	NKA	-	C	KA	9	
10.	NKA	+	C	NKA	-	C	NKA	5	
11.	NKA	+	W	NKA	-	W	KA	6	
12.	KA	-	C	KA	o	C	KA	10	
13.	KA	-	C	KA	+	C	KA	10	
14.	KA	-	C	KA	+	C	NKA	6	
15.	KA	o	C	KA	o	C	KA	53	
16.	KA	o	C	KA	+	C	KA	13	
17.	KA	o	C	KA	+	C	NKA	18	
18.	KA	o	C	NKA	-	C	KA	6	
19.	KA	+	C	KA	-	C	KA	15	
20.	KA	+	C	KA	o	C	KA	5	
21.	KA	+	C	NKA	-	C	KA	27	
22.	KA	+	C	NKA	-	C	NKA	9	
23.	KA	+	C	NKA	o	C	KA	6	
24.	KA	+	C	NKA	o	C	NKA	6	
25.	KA	+	C	NKA	+	C	NKA	8	
26.	KA	+	W	NKA	-	W	KA	10	

Uitleg: In kolom I staat vermeld of een kiezer in 1981 kleinste-afstandstemmer (KA) was of niet (NKA), in kolom II staat de verandering in afstand tussen 1981 en 1982 (reductie = -; gelijk blijven = o; vergroting = +) en in kolom III of van partij gewisseld is (W) of niet (C). Kolom IV geeft aan of de kiezer in 1982 kleinste-afstandstemmer was of niet, kolom V heeft betrekking op veranderingen in afstand tussen 1982 en 1986, kolom VI op veranderingen in stemgedrag en kolom VII op het al dan niet kleinste-afstandstemmer zijn in 1986. De laatste kolom geeft aan op hoeveel respondenten de combinatie betrekking heeft.

van een tienpunts links-rechtsschaal, onmogelijk zou worden. Hoewel lang niet alle combinaties zich voor blijken te doen, zijn er toch 134 (ruim

46 procent) aanwezig, ook al komt een aantal ervan maar eenmaal voor (zie Bijlage I voor alle voorkomende combinaties en de frequentie ervan). In tabel 17 staan de combinaties vermeld die bij vijf of meer respondenten voorkomen (1 procent of meer van alle gevallen, $N=514$). In totaal gaat het om 26 combinaties (minder dan 10 procent van het mogelijke aantal), die in totaal ruim 60 procent van de respondenten herbergen. De nummering van de combinaties heeft geen inhoudelijke doch slechts praktische betekenis.

De meest voorkomende combinatie (nr. 15) van gedragingen kan als zijnde rationeel worden geïnterpreteerd: constante kiezers die de afstand tot hun partij niet veranderen en bij drie verkiezingen op de partij op de kleinste afstand stemmen. Toch leveren deze kiezers, door het ontbreken van enige verandering, nauwelijks echte steun op voor het model: rationaliteit zou juist bij en door veranderingen aan het licht treden. De in grootte tweede groep kiezers (nr. 21) valt moeilijker te plaatsen in een model van rationeel stemgedrag. Deze kiezers vergroten in de periode 1981-1982 de afstand tot de gekozen partij en zijn in 1982 geen kleinste-afstandstemmers meer, en heroveren deze status in 1986 na afstandreductie. Probleem is echter, dat dit gepaard gaat met een onveranderde partijkeuze. Bij de combinaties 2, 4 en 7 doet zich een soortgelijk probleem voor. Bij de eerstgenoemde combinatie worden kiezers door een verkleining van afstand weliswaar kleinste-afstandstemmer, maar een verandering in stemgedrag heeft dit niet tot gevolg. Combinatie nummer 4 laat zich nog moeilijker rijmen met rationeel stemgedrag: zonder verandering van partijvoorkeur wordt de status van kleinste-afstandstemmer verworven in de eerste periode door verkleining van afstand en door vergroting van afstand weer verspeeld in de periode 1982-1986. De derde combinatie (nr. 7) toont kiezers die in de periode 1981-1982 onveranderd niet op de kleinste afstand stemmen om dit vervolgens in 1986 na afstandreductie wel te doen; ook hier is geen verandering in partijvoorkeur te bespeuren.

De overige combinaties van tabel 17 komen meer dan 5 maar minder dan 20 maal voor. Strikt genomen levert geen enkel van deze nog relatief veel voorkomende combinaties onversneden steun voor een model van rationeel stemgedrag op. Bij de combinatie die hierop nog de meeste aanspraak maken mag (nr. 26) gaat het om kiezers die in de periode 1982-1986 rationeel gedrag vertonen (ze verkleinen de afstand, wisselen van partij en worden kleinste-afstandstemmer), maar dezelfde kiezers hadden in de voorgaande periode de omgekeerde weg afgelegd – gaat het om rationale kiezers die zich hadden vergist of om niet-rationele kiezers die 'per ongeluk' rationeel gedrag vertonen? Bij de overige combinaties valt rationaliteit nog moeilijker waar te nemen, te meer daar het in de meeste gevallen

gaat om kiezers die niet van partijvoorkeur veranderen. En als er al steun voor rationaliteit te vinden is voor de ene periode, dan blijkt veelal in de andere periode gedrag vertoond te zijn dat deze rationaliteit op zijn minst relativeert.

Als het stemgedrag van kiezers gedurende een langere periode wordt gevolgd, blijken aldus de sporen van rationeel stemgedrag uitzonderingen op de regel, die veeleer wordt gekenmerkt door gedrag dat ronduit niet past in het model of waarvoor het model geen richtlijnen geeft. Het model van rationeel stemgedrag, waarbij ideologie gemeten wordt aan de hand van een tienpunts links-rechtsschaal en uitgaande van veranderingen in stemgedrag als gevolg van ideologische ontwikkelingen, wankelde bij de toetsing van de kleinste-afstandhypothese (zeker als de voorwaarde van de unieke keuze gesteld wordt), begon vervaarlijk te kraken bij het onderzoek van de afstandreductiehypothese en lijkt ineen te storten als het stemgedrag van de kiezers over de gehele periode lopend van 1981 tot en met de verkiezingen van 1986 onder de loep wordt genomen.

Samenvatting en conclusie

Nu het verzuilingsmodel ter verklaring van stemgedrag van de Nederlandse kiezers steeds ernstiger slijtageverschijnselen vertoont, is het zoeken naar een ander, zo mogelijk even krachtig model. Een uitstekend alternatief leek het model dat uitging van rationaliteit van stemgedrag te bieden: kiezers zouden bij verkiezingen trachten de eigen politieke en/of economische doelen te bereiken. Ze vergelijken de ideologische positie van de politieke partijen met de eigen positie en stemmen op de partij die vanuit dit perspectief het meest nabij is; deze partij kan de hoogste opbrengst leveren. In de voor een meerpartijenstelsel licht geamendeerde vorm zou de kiezer stemmen op de meest geprefereerde partij, als deze tenminste een redelijke kans maakt op minimaal één Tweede Kamerzetel.

De uitwerking en toetsing van dit door Downs geïnspireerde model door Van der Eijk en Niemöller leverde hoopvolle resultaten op. Niet alleen stemde een meerderheid der kiezers inderdaad op de partij op de kleinste afstand, maar ook – en belangrijker – veranderingen in stemgedrag konden op basis van het model uitstekend worden begrepen. Bij de toetsing deed zich echter een probleem voor: het ontbreken van paneldata. Dit probleem werd onderkend en erkend, maar naar de omvang ervan kon slechts worden gegist. Toetsing van het model op basis van paneldata maakt duidelijk dat het probleem nauwelijks te overschatten is geweest.

De kleinste-afstandhypothese vindt in de paneldata steun. Een meerderheid der kiezers stemde bij de drie onderzochte verkiezingen op een partij op de kleinste ideologische afstand. Een belangrijke complicatie hierbij is, dat het in ongeveer de helft van de gevallen gaat om een keuze (op de kleinste afstand) tussen twee of meer partijen, zodat het uiteindelijke stemgedrag onverklaard blijft. Slechts een kwart der kiezers stemt op de politieke partij op de kleinste afstand. Getracht is een voedingsbodemp te leggen voor onderzoek naar secundaire verklaringen voor de kiezers zonder unieke keuze; zowel de grootte als de grondslag van de partij leken van belang.

De toetsing van de afstandreductiehypothese viel minder positief voor het model uit. Zo bleek het verkleinen van afstand tot de gekozen partij bij opeenvolgende verkiezingen meer bij constante kiezers dan bij wisselaars voor te komen. Ook gingen relatief veel kiezers – juist partijwisselaars (1981-1982) – naar de maatstaven van het model in de fout door de afstand te vergroten en te kiezen voor een partij die zich niet op de kleinste afstand bevond. Het veranderen van afstand bleek zowel bij constante als bij wisselende kiezers voor te komen, en wel zodanig dat de aanwezige sporen van rationaliteit gemakkelijk worden uitgewist door verschijnselen waar het model weinig of geen raad mee weet.

De grootste klap kwam bij het bekijken van de electorale gedragingen van de kiezers gedurende de gehele periode 1981-1986. Niet alleen kwam een groot aantal combinaties van gedragingen voor – verwacht mocht worden dat enkele combinaties er zouden uitspringen – maar de frequenter voorkomende gedragspatronen bleken zacht gezegd op gespannen voet te staan met het model van rationeel stemgedrag. Vooral het feit dat allerlei veranderingen in ideologische afstand tot de gekozen partij met name bleken voor te komen bij kiezers die niet van partijkeuze veranderden, wekt op basis van het model enige bevreemding. En waar al sprake van rationeel stemgedrag in een bepaalde periode leek te zijn, werd deze indruk wreed verstoord door het weinig rationele gedrag van dezelfde kiezers in de eraan voorafgaande of de erop volgende periode.

Is het nog een kwestie van instelling? De optimist zal timide opmerken dat toetsing van het model van rationeel stemgedrag weinig hoopvolle resultaten heeft opgeleverd, maar dat dit nog niet betekent dat er geen sprake kan zijn van rationeel stemgedrag. Misschien is het uitgaan van één dimensie toch minder gelukkig, en mogelijk kunnen secundaire verklaringen worden geleverd, liefst aansluitend bij het begrip rationaliteit, waardoor het stemgedrag wel (beter) kan worden verklaard op basis van het model. De pessimist zal hem aanhoren en opmerken dat hij uiteindelijk toch gelijk heeft gekregen – zoals pessimisten op den duur bijna altijd ge-

lijk krijgen. Soepel erkennend dat veel kiezers stemmen op een partij op de kleinste afstand zal hij er direct aan toevoegen dat dit bij het ontbreken van een unieke keuze voor velen nog geen verklaring van het stemgedrag is. En waar de grote kracht zou moeten blijken, bij veranderingen in afstand en partijvoorkeur, heeft het model de optimist lelijk in de steek gelaten. Natuurlijk valt niet uit te sluiten dat rationeel stemgedrag voorkomt, maar mogelijk dient dit op een andere wijze achterhaald te worden of gaat het slechts om een zeer kleine groep kiezers. En misschien komt rationeel stemgedrag wel nauwelijks of helemaal niet voor, dreigt de pessimist zijn hand te overspelen.

Noten

1. Gedoeld wordt op de verklaring zoals gegeven in: G.A. Irwin, C. van der Eijk, J.J.M. van Holsteyn, B. Niemöller, 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', in: *Acta Politica*, jrg. XXII, nr. 2, april 1987, p. 129-179.
2. R.B. Andeweg, 'De burger in de Nederlandse politiek', in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf, J.J.A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland*, 2e dr. (Alphen aan den Rijn, etc.: Samsom, 1985), p. 88.
3. Het verzuilingsmodel verklaart, berekend volgens de door Andeweg gebruikte methode, in 1986 het gedrag van 47 procent van de kiezers. Zie: G.A. Irwin, e.a., *op. cit.*, p. 177 (noot 5).
4. C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*. (Amsterdam: CT-Press, 1983). Verder aangehaald als: *Electoral change*. Voor het navolgende zijn met name de hoofdstukken 6 en 7 van belang.
5. *Ibid.*, p. 278. In 1986 zou 55 procent van de kiezers hebben gestemd op de partij die op de kleinste afstand staat. Zie: C. van der Eijk, Ph. van Praag jr. 'De verkiezingen van 1986 in perspectief', in: C. van der Eijk, Ph. van Praag jr., (red.), *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*. (Amsterdam: CT-Press, 1987), p. 131.
6. C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 259.
7. *Ibid.*, p. 286.
8. In het navolgende wordt gebruik gemaakt van de paneldata afkomstig van de respondenten die aan alle golven (in totaal vijf) van de Nationale Kiezersonderzoeken vanaf 1981 hebben meegewerkt (in totaal 655 respondenten). Voor nadere informatie met betrekking tot het panel, zie: C. van der Eijk, G.A. Irwin, B. Niemöller, *Dutch Parliamentary Election Panelstudy 1981-1986*. (Amsterdam: Steinmetz Archive/SWIDOC, 1988).
9. Zie voor een gedetailleerder overzicht van de in dit kader belangrijke ideeën van Downs tevens C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 200-205.

10. A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*. (New York: Harper and Row, 1957).

11. Hier en in het navolgende gaat het over kiezers en niet over kiesgerechtigden. De vraag of en wanneer het voor kiesgerechtigden rationeel is om bij verkiezingen te gaan stemmen blijft buiten beschouwing.

12. A. Downs, *op. cit.*, p. 20. Een ruimere opvatting van rationeel gedrag, waarin ook het streven naar andere dan economische en/of politieke doelen onder deze noemer valt, wordt gegeven in: J. M. Enelow, M. J. Hinich, *The spatial theory of voting. An introduction*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1984). Zij stellen het volgende:

'What spatial theory assumes is that the voter has a given stake or interest in the outcome of the vote, which he recognizes, and which leads him to vote as he does. The form of his self-interest is subjectively determined by the voter. Spatial theory does not explain the source or form that this self-interest takes.' (p. 3)

13. Zie ook: C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 198.

14. A. Downs, *op. cit.*, p. 47.

15. *Ibid.*, p. 96.

16. *Ibid.*, p. 111.

17. *Ibid.*, p. 99.

18. *Ibid.*, p. 115.

19. C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 220-254.

20. *Ibid.*, p. 224.

21. *Ibid.*, p. 247.

22. M. Croon, Ph. Stouthard, 'De links-rechtsschaal. Een commentaar bij het proefschrift van Van der Eijk en Niemöller', in: *Acta Politica*, jrg. XIX, nr. 3, 1984, p. 243-256; J. Nobel, 'Assimilatie en contrast in het kwadraat', in: *Acta Politica*, jrg. XXI, nr. 1, 1986, p. 81-91.

23. B. Niemöller, C. van der Eijk, 'De betekenis van links-rechts in electoraal onderzoek', in: *Acta Politica*, jrg. XX, nr. 1, p. 45-58. (Reactie op het artikel van Croon en Stouthard, zie noot 25); C. van der Eijk, B. Niemöller, 'Het vertekende beeld: Conceptuele, operationele en analytische distorties in het "assimilatie en contrast" debat', in: *Acta Politica*, jrg. XXI, nr. 1, 1986, p. 93-98. (Reactie op het artikel van Nobel, zie noot 25).

24. B. Niemöller, C. van der Eijk, *op. cit.*, p. 45.

25. Dat in 1982 een minderheid alle partijen weet te plaatsen en dat meer partijen niet worden geplaatst is vermoedelijk te wijten aan het feit, dat in dat jaar de plaatsing gevraagd werd van 13 (in plaats van 11, zoals in 1981 en 1986) partijen, waaronder twee partijen in verval (BP-RVP, DS'70) en twee nieuwe partijen (RPF, CP).

26. Zie voor het belang van individuele ideologische stabiliteit van de rationele kiezer tevens: C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 284-285.

27. Dat de verleiding om met gemiddelde plaatsingen te werken bestaat, moge blijken uit de navolgende opmerking gemaakt na een beschouwing over de gemiddelde links-rechtsplaatsing van D'66:

'Overigens maakt D'66 (...) duidelijk dat het links-rechts-kortste afstand mechanisme niet allesbepalend is. Als dat wel zo zou zijn zou D'66 al jaren een veel groter aantal stemmen trekken dan zij doet. Anderzijds geeft de eenzame positie van D'66 in het midden aan dat zij onder de huidige partijpolitieke verhoudingen niet aan haar electorale perspectief hoeft te twijfelen. Voor de kiezers in het midden die er sterk aan hechten op een partij te stemmen die qua politieke kleur bij hen past zijn er weinig alternatieven.'

In: C. van der Eijk, Ph. van Praag jr., 'De verkiezingen van 1986 in perspectief', *op. cit.*, p. 130-131.

Dat een gemiddelde positie voor individueel stemgedrag nietszeggend is blijkt bij de plaatsing van de CP. De uiteindelijke gemiddelde plaats kan de indruk wekken dat deze partij iets rechts van het midden wordt gezien. Dit gemiddelde echter is het resultaat van sterk uiteenlopende individuele plaatsingen: de gemiddelde plaats van de CP in 1986 is 7.1, maar dit is onder andere het resultaat van individuele plaatsingen op positie 1 (uiterst links) in 22.7% en op positie 10 (uiterst rechts) in 57.6% van de gevallen. Slechts 2.4% van de respondenten (N=344) plaatst de CP op een positie iets rechts van het midden (de posities 6, 7 en 8).

28. Zie voor gegevens met betrekking tot individuele stabiliteit van de kiezers over de periode 1981-1982 tevens: C. van der Eijk, B. Niemöller, *Ideology, party identification and rational voting in the Netherlands*. Paper Annual Meeting of APSA. Chicago 1983.

29. In enkele gevallen heeft dit vermoedelijk minder met ideologische veranderingen dan met meet- of codeerfouten te maken, als we er althans van uitgaan dat bijvoorbeeld een verschuiving van het ene naar het andere uiterste van de schaal tussen twee verkiezingsjaren weinig waarschijnlijk is.

30. Men dient zich overigens bewust te zijn van de mogelijkheid, dat zich in dit uitgangspunt meetfouten kunnen bevinden.

31. C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 282.

32. Het gaat hier om uitzonderingen, doch het probleem doet zich tevens voor op een meer verholde manier: sommige respondenten plaatsen niet alle partijen, maar zetten de wel geplaatste partijen op een en dezelfde positie, die al dan niet gelijk is aan de zelfplaatsing.

33. Het is niet uitgesloten (maar op basis van de gebruikte data niet te onderzoeken) dat het hier gaat om een methodologisch probleem, veroorzaakt door het gebrek aan nuanceringsmogelijkheden van de links-rechtsschaal. Als een kiezer (met zelfplaatsing 4) de door hem gekozen partij 'eigenlijk' op 3.9 ziet en andere partijen op 3.8, 3.6 en 4.3 kan dit leiden tot het plaatsen van vier partijen op positie 4. In zo'n geval zou de analyse leiden tot de conclusie dat het hier geen unieke keuze betreft, terwijl dit in wezen wel zo is. Andersom is het mogelijk dat gekozen wordt voor de partij op positie 3.6; in dat geval zou de kiezer ten onrechte kleinste-afstandstemmer worden genoemd.

34. Het begrip 'ties' laat zich moeilijk correct en voor de gehele betekenis in het Nederlands vertalen; de lezer wordt verzocht daar waar over 'knopen' wordt gesproken de oorspronkelijke betekenis van 'ties' in gedachten te houden.

35. Welke verklaringsgrond als eerste en welke daarna wordt aangevoerd is een kwestie van 'smaak', waarover overigens wel getwist kan worden. Zo kan in eerste instantie het verzuilingsmodel ter verklaring van stemgedrag worden toegepast – verzuild stemgedrag is afgenomen maar zeker niet verdwenen, waarna voor de overige kiezers gekeken wordt naar de rationaliteit van hun stemgedrag.

36. Zie ook: C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 282.

37. Zie voor het belang van partijgrootte ook: A.E. Bronner, R. de Hoog, *Politieke voorkeur: oordelen en beslissen*. Amsterdam 1978; C. van der Eijk, B. Niemöller, J.N. Tillie, *The two faces of 'future vote': voter utility and party potential*. Paper ECPR. Gothenburg 1986.

38. Voor de overige partijen is het aantal relevante kiezers te gering om een afzonderlijke presentatie van gegevens te rechtvaardigen.

39. Zie C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 195, 255.

40. C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 283. Kernvraag bij de afstandreductiehypothese is '(...) whether or not vote changing performs a role of "correcting" insufficient agreement (i.e. too large a distance) between a voter and the party he votes for' (p. 288–289). De afstandreductiehypothese laat ruimte voor interpretatieverschillen. Zo is het mogelijk in elke verkleining van afstand tussen kiezer en gekozen partij een bevestiging van de hypothese te zien, daar een verkleining een beweging in de richting van de kleinste afstand impliceert. Anderzijds is niet geheel duidelijk waarom dan niet (direct) op een partij op de kleinste afstand wordt gestemd: waarom zou een kiezer door het corrigeren van een te grote afstand niet direct voldoen aan de kleinste-afstandhypothese? In het licht van de theorie van rationeel stemgedrag verdient deze laatste interpretatie – de kiezer pooft op een partij op de kleinste afstand te stemmen – naar mijn mening de voorkeur.

41. C. van der Eijk, B. Niemöller, *Electoral change*, p. 292.

42. *Ibid.*, p. 301. Uiteraard valt niet geheel uit te sluiten dat de conclusie voor de periode 1977–1981 juist is; gezien de gegevens voor latere verkiezingen lijkt dit echter zeer onwaarschijnlijk.

43. Zie voor een uitgebreid onderzoek naar 'recall data' en een vergelijking met paneldata hoofdstuk 4 van het proefschrift van Van der Eijk en Niemöller.

44. $2 \times 3 \times 2 \times 2 \times 3 \times 2 \times 2 = 288$ mogelijkheden.

Bijlage I

Voorkomende combinaties van stemmen op de kleinste afstand, wijzigingen in de afstand en het al dan niet veranderen van partijvoorkeur 1981–1986. De combinaties met 5 (= 1 procent van totaal) of meer respondenten zijn vet gedrukt.

N.B.: Voor uitleg Bijlage I, zie tabel 17.

1981	1981–1982		1982	1982–1986		1986	N
I	II	III	IV	V	VI	VII	
NKA	–	C	KA	–	C	KA	5
NKA	–	C	KA	–	W	KA	1
NKA	–	C	KA	0	C	KA	22
NKA	–	C	KA	o	C	NKA	1
NKA	–	C	KA	o	W	KA	1
NKA	–	C	KA	+	C	KA	9
NKA	–	C	KA	+	C	NKA	22
NKA	–	C	KA	+	W	NKA	9
NKA	–	C	NKA	–	C	KA	6
NKA	–	C	NKA	–	W	KA	2
NKA	–	C	NKA	–	W	NKA	2
NKA	–	C	NKA	o	C	KA	3
NKA	–	C	NKA	o	C	NKA	2
NKA	–	C	NKA	o	W	NKA	1
NKA	–	C	NKA	+	C	NKA	1
NKA	–	C	NKA	+	W	NKA	1
NKA	–	W	KA	–	C	KA	3
NKA	–	W	KA	–	W	KA	1
NKA	–	W	KA	o	C	KA	4
NKA	–	W	KA	o	W	KA	1
NKA	–	W	KA	+	C	KA	2
NKA	–	W	KA	+	C	NKA	2
NKA	–	W	KA	+	W	KA	2
NKA	–	W	KA	+	W	NKA	1
NKA	–	W	NKA	–	C	KA	1
NKA	–	W	NKA	–	W	KA	4
NKA	–	W	NKA	o	W	KA	1
NKA	–	W	NKA	+	W	NKA	2
NKA	o	C	KA	–	C	KA	3
NKA	o	C	KA	–	W	KA	2
NKA	o	C	KA	o	C	NKA	1
NKA	o	C	KA	+	C	KA	1
NKA	o	C	KA	+	C	NKA	2
NKA	0	C	NKA	–	C	KA	20
NKA	o	C	NKA	–	C	NKA	2

1981	1981-1982		1982	1982-1986		1986	
I	II	III	IV	V	VI	VII	N
NKA	o	C	NKA	-	W	KA	4
NKA	o	C	NKA	-	W	NKA	1
NKA	o	C	NKA	o	C	KA	2
NKA	o	C	NKA	o	C	NKA	1
NKA	o	C	NKA	o	W	NKA	2
NKA	o	C	NKA	+	C	NKA	2
NKA	o	W	KA	-	C	KA	2
NKA	o	W	KA	o	C	NKA	1
NKA	o	W	NKA	-	C	KA	3
NKA	0	W	NKA	-	W	KA	5
NKA	o	W	NKA	-	W	NKA	1
NKA	o	W	NKA	o	C	KA	1
NKA	o	W	NKA	o	C	NKA	1
NKA	o	W	NKA	o	W	KA	1
NKA	o	W	NKA	o	W	NKA	1
NKA	o	W	NKA	o	W	NKA	1
NKA	o	W	NKA	+	C	NKA	1
NKA	+	C	NKA	-	C	KA	9
NKA	+	C	NKA	-	C	NKA	5
NKA	+	C	NKA	-	W	KA	2
NKA	+	C	NKA	-	W	NKA	2
NKA	+	C	NKA	o	C	NKA	2
NKA	+	C	NKA	+	C	NKA	1
NKA	+	W	NKA	-	C	KA	2
NKA	+	W	NKA	-	C	NKA	1
NKA	+	W	NKA	-	W	KA	6
NKA	+	W	NKA	-	W	NKA	1
NKA	+	W	NKA	o	C	NKA	2
NKA	+	W	NKA	+	W	NKA	1
KA	-	C	KA	-	C	KA	2
KA	-	C	KA	0	C	KA	10
KA	-	C	KA	o	W	KA	3
KA	-	C	KA	+	C	KA	10
KA	-	C	KA	+	C	NKA	6
KA	-	C	KA	+	W	KA	2
KA	-	C	KA	+	W	NKA	1
KA	-	C	NKA	-	C	KA	2
KA	-	C	NKA	o	C	NKA	1
KA	-	W	KA	o	C	KA	1
KA	-	W	KA	o	W	KA	2
KA	-	W	NKA	-	C	KA	1
KA	-	W	NKA	o	W	NKA	1

1981	1981-1982		1982	1982-1986		1986	
I	II	III	IV	V	VI	VII	N
KA	o	C	KA	-	C	KA	3
KA	0	C	KA	0	C	KA	53
KA	o	C	KA	o	C	NKA	3
KA	o	C	KA	o	W	KA	4
KA	0	C	KA	+	C	KA	13
KA	0	C	KA	+	C	NKA	18
KA	o	C	KA	+	W	KA	1
KA	o	C	KA	+	W	NKA	4
KA	0	C	NKA	-	C	KA	6
KA	o	C	NKA	o	C	KA	3
KA	o	C	NKA	o	C	NKA	2
KA	o	C	NKA	+	W	NKA	1
KA	o	W	KA	o	C	KA	2
KA	o	W	KA	o	C	NKA	1
KA	o	W	KA	o	W	KA	1
KA	o	W	KA	o	W	NKA	1
KA	o	W	KA	+	C	KA	2
KA	o	W	KA	+	C	NKA	3
KA	o	W	KA	+	W	KA	2
KA	o	W	KA	+	W	NKA	4
KA	o	W	NKA	-	W	KA	1
KA	o	W	NKA	o	C	KA	1
KA	o	W	NKA	o	W	NKA	1
KA	o	W	NKA	+	W	NKA	1
KA	+	C	KA	-	C	KA	15
KA	+	C	KA	-	W	KA	2
KA	+	C	KA	0	C	KA	5
KA	+	C	KA	o	C	NKA	2
KA	+	C	KA	o	W	KA	1
KA	+	C	KA	+	C	KA	2
KA	+	C	KA	+	C	NKA	3
KA	+	C	KA	+	W	KA	1
KA	+	C	KA	+	W	NKA	1
KA	+	C	NKA	-	C	KA	27
KA	+	C	NKA	-	C	NKA	9
KA	+	C	NKA	-	W	KA	4
KA	+	C	NKA	-	W	NKA	1
KA	+	C	NKA	0	C	KA	6
KA	+	C	NKA	0	C	NKA	6
KA	+	C	NKA	o	W	NKA	3
KA	+	C	NKA	+	C	KA	1

1981	1981-1982		1982	1982-1986		1986	
I	II	III	IV	V	VI	VII	N
KA	+	C	NKA	+	C	NKA	8
KA	+	W	KA	-	C	KA	4
KA	+	W	KA	-	W	KA	1
KA	+	W	KA	o	C	NKA	2
KA	+	W	KA	o	W	NKA	1
KA	+	W	KA	+	C	NKA	1
KA	+	W	KA	+	W	NKA	2
KA	+	W	NKA	-	C	KA	1
KA	+	W	NKA	-	C	NKA	2
KA	+	W	NKA	-	W	KA	10
KA	+	W	NKA	-	W	NKA	4
KA	+	W	NKA	o	C	KA	1
KA	+	W	NKA	o	C	NKA	3
KA	+	W	NKA	o	W	KA	1
KA	+	W	NKA	o	W	NKA	4
KA	+	W	NKA	+	C	NKA	2
KA	+	W	NKA	+	W	NKA	1

514

Onderzoek

Ideologie en stemgedrag in Nederland

C.P. Middendorp

I. Inleiding

Ter verklaring van het stemgedrag van het Nederlandse electoraat zijn tot nu toe *inhoudelijke ideologische oriëntaties* van de kiezers nauwelijks aan de orde gesteld. Een mogelijke verklaring hiervoor kan gelegen zijn in het feit dat dit soort variabelen in het Amerikaanse kiezersonderzoek – waarvoor het Nederlandse sterk werd beïnvloed – tot nu toe geen enkele rol speelt. Mogelijke redenen daarvoor zijn de volgende.

In de eerste plaats kan gewezen worden op de relatief grote mate van ideologische homogeniteit van de Amerikaanse politieke cultuur.¹ Als fundamentele ideologische tegenstellingen ontbreken kunnen zij immers per definitie geen determinant van het stemgedrag zijn.

In de tweede plaats moet men bedenken dat het Amerikaanse kiezersonderzoek – in de traditie van de ‘Michigan School’ (zie Campbell e.a. 1960) – werd opgezet in een periode – de jaren vijftig – waarin de mening sterk overheerste dat het tijdperk der ‘ideologieën’ voorbij was (zie Bell 1960).

Als derde en wellicht voornaamste reden moet het feit genoemd worden dat onder politicologische onderzoekers in het algemeen een grote mate van scepsis heerst ten aanzien van het vermogen van de ‘gewone kiezer’ tot ‘ideologisch denken’. Converse (1964) toonde aan dat het electoraat er geen consistente ideologische opvattingen op na houdt: het ‘beliefsysteem’ vertoonde weinig ‘constraint’.²

Deze bevindingen pasten geheel binnen de benadering van de Michigan School met zijn nadruk op ‘party identification’, issues en vertrouwen in politici als belangrijkste determinanten van het stemgedrag en hoewel Nie (1974) en anderen later hebben aangetoond dat in de loop van de jaren zestig het Amerikaanse electoraat wel degelijk in staat bleek te zijn (geworven) om een consistent ‘liberal-conservative beliefsysteem’ te vormen³ bleef de mogelijke invloed van ideologische stellingnamen – inhoudelijk